

Secundaria

MARKANCHIKPA WILLAKUYNINKUNA

Quechua central

Literatura 1 - 1°

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Desarrolla procesos autónomos de aprendizaje.

Se **reconoce** como persona valiosa y se **identifica** con su cultura en diferentes contextos.

Gestiona proyectos de manera ética.

Propicia la vida en democracia comprendiendo los procesos históricos y sociales.

Interpreta la realidad y **toma** decisiones con conocimientos matemáticos.

Perfil de egreso

Se **comunica** en su lengua materna, en castellano como segunda lengua y en inglés como lengua extranjera.

Indaga y comprende el mundo natural y artificial utilizando conocimientos científicos en diálogo con saberes locales.

Aprovecha responsablemente las tecnologías.

Comprende y aprecia la dimensión espiritual y religiosa.

Aprecia manifestaciones artístico-culturales y **crea** proyectos de arte.

Practica una vida activa y saludable.

Curriculum
N a c i o n a l

MARKANCHIKPA WILLAKUYNINKUNA

Ministerio de Educación

Dirección General de Educación Básica Alternativa, Interculturalidad Bilingüe
y de Servicios Educativos en el Ámbito Rural

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe

**Ñawinchana maytu: Markanchikpa willakuyninkuna
Literatura 1 - 1° Secundaria - Quechua central**

©Ministerio de Educación
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2023
Tiraje: 3260 ejemplares
Impreso en agosto 2023

Qillqaqkuna

Cervantes Ovidio Julca Guerrero, Robher Jhoel Rodriguez Malpartida

Qillqaynin qawaq

Cervantes Julca Guerrero

(Digeibira - DEIB) - Llapam uryaychaw yanapaq

Humberto Avelino León Huarac

Maytu tupachiq

Mercy Kary Bruno López

Siqikuna

Digeibira-DEIB nishqanpa siqinkuna

Qillqashqa rikapaq

María Teresa Lavado Y Fernández, Franklin Espinoza Bustamante

Impreso en Lettera Gráfica S.A.C.
Av. La Arboleda N° 431 – Ate – Lima – Perú
RUC 20507839283

2023-06940 yupawan Perú Suyupa hatun Ñawichana Wasinchaw Churashqa

Kay maytutaqa ruraqkunapa mana shiminwanqa, manami pipis mirachinmantsu.
Perú suyuchaw mirachishqa / Impreso en el Perú / Printed in Peru

Riqichikuy

Kuyashqa yachakuqkuna:

Kay qillqashqa maytuchaw willakuykunaqa kikin markanchikpa willakuyninkuna ayllukashqankunami kayan. Kay willakuykunaqa, ayllukunapa kikin shimi rimayanqanchawmi ayllukashqa, kaychawqa paykuna imanawpa kawayninkunachaw kayanqantami chuyanchan, hinamanpis runakunapa llapan rurayninkuna, imanawpa hachakunawan waatanakuyanqantami chuyanchaachimun.

Kay willakuykunaqa markanchikpa aypa (achka) willakuyninkunami kayan, kaykunaqa shimillapami mushuq kastapita qipa mushuq kastakunaman pintipa pintir aywashqa, imanawpa patsa waranqanchaw ampinqanchaw (tutanqanchaw), awilukuna, taytakuna, mamakuna rawraypa achkinchaw, huk chuqpa uqshan charishqa, kay willakuykunata willakuq. Kay willakuykuna antichaw, yunkachaw taakuqkunachaw rasunpaypa kaqtawan mana rusunpaypa kaqtapis willakun, hinaman patsamamataqa runakunapanaw kawayyuq kayaptinraykurmi shumaqllapa waatakunanchik.

Educación Intercultural Bilingüe nishqan umalliqninmi, kay qillqashqa maytupita patsaymi, kikin ayllunchikpa llapan alli yachayninkunata riqichimanchik, chaynawpa hatun yuyayninkunata, kikin yachayninkunapita patsay, chay willakuyninkunachawqa patsakan. Hinamanpis kay qillqashqapita patsay shipashkuna, waynakunapis taytankunawan, awilunkunawanpis kay willakuykunata kallpayachiyaananpaq, hinaman kay willakuykunaqa llapan qipa mushuq kasta shamuqkunapaqpis allimi kanqa.

Yarpaykuna

Kay maytuchawqa tukuy niraq shimikunatami tarishun, kaykuna kayan: ayllu shimikuna, niykur kikin shimikunapis. Kay llapan shimikunaqa allaapa allimi kayan yachakunapaq.

Ayllu shimikuna

- *chipsha ~ chipi ~ wishpa
- *aruy ~ uryay ~ llamkay
- *shipash ~ pashña ~ rahaq ~ chiina
- *qutsu ~ taki
- *piqa ~ uma
- *waquy ~ makallay
- *awmi ~ ari
- *inti ~ rupay
- *papa ~ akshu

Kikin shimikuna

- *shuti ~ suti ~ huti ~ uti
- *runa ~ nuna ~ luna
- *ñawi ~ nawi
- *puñuy ~ punuy
- *kimsa ~ kima
- *suqta ~ huqta ~ uqta
- *pusaq ~ puwaq
- *qasa ~ qaha ~ qahapa
- *wasi ~ wahi ~ wayi
- *sara ~ hara ~ ara
- *sacha ~ hacha
- *sallqa ~ hallqa ~ allqa
- *chaka ~ tsaka ~ saka
- *chuku ~ tsuku ~ suku
- *chuqllu ~ tsuqllu ~ suqllu
- *chakwa ~ tsakwa ~ sakwa
- *achka ~ atska ~ aska
- *ñawinchay ~ ñawintsay ~ ñawinsay
- *ñiqichay ~ ñiqitsay ~ ñiqisay
- *lluychu ~ luychu
- *ñuqa ~ nuqa
- *ñawi ~ nawi
- *chay rumi ~ tsay rumi ~ say rumi ~ hay rumi
- *pacha ~ patsa ~ pasa
- *markanchik ~ markanchi ~ markantsik ~ markantsi ~ markansi
- *-nchik ~ -nchi ~ -ntsik ~ -ntsi ~ -nsi
- *trawpi ~ chawpi
- *trusku ~ chusku
- *patra ~ pacha
- *yatrachikuq ~ yachachikuq ~ yachatsikuq ~ yachasikuq
- *chaytraw ~ chaychaw ~ tsaychaw ~ saychaw

Kay maytuqa chawpi qichwapa achawayanwanmi qillqashqa. Kaykuna kayan: <a, aa, ch, i, ii, h, k, l, ll, m, n, ñ, p, q, r, s, sh, t, ts, u, uu, w, y>. Niykur <tr> qillqapis. Kay qillqaqa wakin markakunachaw /ç/ retrofleja luqyayuqkunapaqmi. Kaytaqa wakinkuna qillqayan čh, chr qillqakunawanmi. Kananqa R.M. N° 1218-85-ED, kamashqanwanmi qillqashun.

Rikachikuq qaqlla

Pungupa musquynin	8
Unay runakuna	18
Yakana	20
Mama.....	23
Warmá kuyay.....	29
Pashkuucha	42
Laalu pinkulluta puukaq	48
Ñuqa hatun kar	52
Ushanan hampi	57
Hanaq patsaman	78
Kuchillakuq awkis.....	87

Ayawarkupa raqranchaw	90
Lucerupa yupinkunapa qipanninchaw.....	96
Kullapa (quyapa) wayran	100
Waraspa <i>La Soledad</i> Taytan nishqan	105
Mamapa riqiyin	109
Paypaqraykur (shipashpaqraykur) allaapa piñakuynin.....	111
Tiyu Linu imanaw <i>Trujillo</i> suyuta riqinqan	118
Ishkay kuti kikin pushpukunallata	120
Utishqa ashnukuna.....	122
Wachi walluytupa yurikuynin	124
Kuntur, atuq, puma, wanchaaku.....	127
Atuqwan kuntur	133
Kakaramaq.....	137

Warikunapa qullanan willakuynin	141
Piwinchay.....	143
Hunish atuq	145
Atuqwan yukis	151
Puñukuq ñusta.....	153
Kimsa tuurukunapa willakuynin.....	155

Pungupa musquynin

Huk uchukllallan runa patrunpa hatun chakranman aywanaq. Yanapakuq runa kanqanraykur, punguqa mita ruraq aywallaq, chay (tsay) hatun wasichaw (wayichaw) rurapakuq. Payqa uchukllallanlla kaq, kurkunpis patsayllapa kaq, mana kallpayuqlla kaq. Ratashllami llatapankunapis kallaq. Hatun wiraqucha, hatun chakrapa patrinnin, uchuk runa hatun wasinchaw (wayinchaw) napakuptin, wiraquchaqa asikuyninta awantanaqtsu.

—¿Runaku kanki aw ima waqrami kanki? —llapan ruraq runakunapawan warmikunapa ñawpanchaw tapunaq.

Allquchashqa, punguqa yaskinaqtsu. Patsaypa manchakashqa (mantsakashqa) ñawinkunapis ilashqa shaykar kidarinaq.

—iMaa rikaashun! —patrunqa ninaq— mankakuna paqayllatapis, patsa pichapakuyllatapis chay upa makiykiwan yachankichi. iKay rakchata apakuy! —hatun chakra umalliqninta nirqan.

Qunquriykur punguqa wiraquchapa makinta mucharqan, niykur umpukashqa (muchkikashqa) arukuna wasikamayaq umalliqa qatinaq.

Kay runapaqa kurkunpis uchukllallanlla kallaq, chaynaw (tsaynaw) kaykar kallpanqa llapan runakunapanawpis kaq. Llapan niyanqantami alli ruraq. Chaynaw kaykar ichik manchakashqanaw qaqlanchaw rikakuq. Wakin yanapakuqkunaqa chaynawta rikar asikachaayaq, wakinkunanami chayqa (tsayqa) ankupaayaq. “Wakchapa wakchan; wayrapa, killapa wamranchi ñawinpis, shunqunpis patsaypa ullpanashqa (llakinashqa)”, chaynawta rikaykur maa mishti arukuq warmiqa ninaq. Kay uchukllallan runaqa piwanpis rimaqtsu; upaallalla uryakuqpis (arukuqpis) mikukuqpis. Llapan niyanqantami ruraq. “Awmi, taytallay; awmi, mamallay”, chayllatami imaypis niq.

Manchakunqanraykur hinaman ratash llatapanraykur icha (itsa) ari rimayta munaqtsu, chayraykur patrunninga uchuk runata milanaq. Ampiriptinna llapan yanapakuqkuna hatun wasipa patakningchaw purwakaariyaq *Ave María* nishqanta mañakuyaananpaq, chay uura, patrunga punguta allquchaq llapan yanapakuqkunapa hananchaw. Qitu qaratsatanaw tapsikacharkuq.

Piqapiq (umanpiq) kumariq, niykur qunquraananta munaq, chaynaw tukshishqa kaykaptinna qaqlanchaw laqyaqpis, kutaqpis.

—Allqutsunchi kanki. ¡Waqachay!— niq.

Uchuk runaqa manami waqachaqpistsu.

—Chusku (tawa) chakiman churakay— nishpa niq. qa kaasullaq, chayraykur chusku chakipa churakaykur hapar qallaykullaq.

—Kinkashaypa allqunawpis puriykachay— nishpa hatun chakrayuqqa niq.

Uchuk runaqa hallqa uchukllallan allqukunata yachapashpanaw ayqikachaallaq.

Patrunqa kushishqa hiqchiykachaq, chay (tsay) asiynin llapan kurkunta tsuktsuchi.

—iKutimuy!— nishpa qayapaq, yanapakuq hatun wasipa patakningchaw tapraypa awqanqanyaq.

Punguqa kinkashaypa ayqillapa kutiq. Utishqa chaq.

Wakin yanapakuq mayinkunana *Ave María* nishqanta mañakuyaq, wayrata shunqushqanawpis, upaallalla mañakuyaq.

—iKanan chayqa rinriykita chikchiraachimuy, wishkash!
iWishkashmi kanki!— utishqa uchuk runata wiraquchaqa niq.

—Ishkay chakiykipa taaray; makiykipura charinakuy (tsarinakuy).

Mamanpa paarisninchaw (wawllanchaw) —quchapa wishkashninnawpis— winarashqanawpis, punguqa kay ashmakuna rurayanqantanawlla yachapaq, qaqakunapa hanankunachaw ashmakuna mañakuqnawpis. Rinrintami chayqa chakcharaachiqtsu.

Wutaswan kataypa, mana allaapa haytashllapa, patrunqa uchuk runata patsaman ishkirachiq.

—“Padre Nuestro” nishqanta mañakushun— qaqashllaypa shuwaraq chakra runankunata niq.

Ichikllapayan Punguqa sharkuq, mañakuytami chayqa atipaqtsu, kikinpa kakunanchaw mana kanqanraykur, hinaman chay (tsay) kanqanqa pipapis kaqtsu. Ampiriptinna, llapan yanapakukuna

wasipa patakniinpita uraayaq, niykur hatun chakrapa markanman aywayaq.

—iAykuy, pachasllay!— nishpa patrun punguta niq.

Chaynaw llapan hunaq patrun mushuq pungunta qallishpaachiq, llapan yanapakuqkunapa ñawpanchaw. Asiy, waqaykachay niq. Chaynaw yanapakuq (chuulu) mayinkunata asikachashpa quykunaq.

Ichanqa... huk chisina (tardina), *Ave María* mañakuy nishqanchaw, hatun wasichaw llapan purwakashqa kaykayaptin, patrunqa hatun ñawinkunawan punguta rikar qallaykurqan, chay uchukllallan runa chuyalla (tsuyalla) rimaramun. Maa qaqlanchawqa manchakaynin rikakuykarqanraq.

—Wiraqucha, aaniykallaamay, taytallaa, qamwan rimaytami munallaa.

Patrunqa wiyanqanta wiyarqantsu.

—¿Imanaw? ¿Qamtsun rimaramurqunki aw pimi?— tapurqan.

Aaniyllaykitari, taytallay, qamta rimanaqpaq. Qamtami rimayniykita munallaa —punguqa nishpa kutiparqan.

—Rimayta munarqa... maa rimaramuy ari—, nishpa hatun chakrayuqqa yaskirqan.

—Taytallaa, wiraquchallaa, shunqullaa— nishpa uchuk runaqa rimar qallaykurqan —Ampimi musqurquu (musparquu) ishkanchik wañushqanchikta, ishkanchikmi wañurqunchik.

—¿Ñuqawan? ¿Qam? maa llapanta willakaramuy, chakra runa— chaynaw wiraquchaqa nirqan.

—Ishkanchik wañukushqa runakuna kar, taytallaa, ishkanchik qarapaachu Panchu Yayapa ñawpanman yuririrqunchik.

—¿Niykurqa? ¡Rimay, rimay!— patrunqa musyayta munar piñashqa nirqan.

—Wañushqata rikaykamarninchik, qarapaachuta rikaykamarninchik, hatun Tayta Panchuqa ñawinkuna aysayninwantsunchi aysamarqunchik.

Qamtawan ñuqatami rikapaamarqunchik, aysashpatsunchi, shunqunchik imanaw kanqantatsunchi aysamarqunchik, hinaman unay kashqanchiktawan kanan imanaw kashqanchiktami aysamarqunchik. Hatun, kapuquyuq runatanaw ñawiykichaw rikashurqunki, taytallay.

—¿Qamqa?

—Musyaatsu imanaw kanqaata, wiraquchallay. Manami musyallaatsu imanaw kallaqaata.

—Allimi. Willakur qatiy.

—Niykur tayta Panchunchik nirqan: “Llapan Anhilkunapita, shumaq kaq shamutsun. Hinaman chay (tsay) sawaypuukanapis huk ichik shumaq kaq Anhil wallkitsun. Ichik kaq Anhil quri pututa apamutsun, hina chay (tsay) quri putuchaw chuya mishkiq chankaakata apamutsun”.

—¿Niykurqa?— patrún tapurqan.

Yanapakuq tuna runakuna wiyayarqan. Aqchikashqa, manchakashqa punguta wiyayarqan, rikaraayarqan.

Wiraquchallaa: Tayta Panchu nikaptinllana ras chipapashpa hatun intinawpis huk anhil yuriramurqan. Taytanchikpa ñawpanyaq hapayllapanaw purishpa chaaramurqan. Ñawpa kaq anhilpa qipanman shumaq wayta achiksayninnawpis huk uchuk anhil aywarqan. Makinkunachaw huk qiru pututa apamurqan.

—¿Niykurqa?— nishpa patrunqa kutiparqan.

—“Hatun kaq Anhil: Kay Wiraquchata llapan kurkunta llushuykuy kay qiru putuchaw mishkiqwan”, makiyki patpanaw (purunaw) katsun runapa kurkunta llushiyninchaw” chaynaw nishpa nirqan hatun Tayta. Chaynawpa hatun anhilqa makinwan mishkita pallarirkur kurkullanta llushiyrqan piqapiqyan chaki shillunkamayaq. Hapallayki shaypa sutakaarirqayki; hunishpa (hanan patsapa) chipapayninchaw kurkuykipa achkiyninchaw rikakaramurqan, chipapayllapa quripita rurashqanawpis.

—Chaynawmi kanan ari— patrun nirqan, niykur tapurqan:

—¿Qamtaqa?

Hunishchaw chipapir kaykaptiyki, hatun Taytanchik Panchu kutiparqan nir: “Mana sirwiq kaq anhilkuna hunishpiq shayaamutsun. Chay anhil huk taaruchaw runapa ismayninta apamutsun”.

—¿Niykurqa?

—Mana waaliq, awkis, qaracha chakiyuq anhil, mana kallpanpis kanqanraykur, sipsanta kanqanllachaw katsinqan kaq Taytaman, patsaypa utishqa charqan, sipsankunapis (riprankunapis) shututikar, makinchaw huk hatun taaruta apashpa. “Wiyay, awkis nishpa —hatun Taytanchik chay allawchi anhilta nirqan— kay uchuk runata chay laatachaw ismay apamunqaykiwan llapan kurkunta imanawllapis llushiykuy. iRaslla!” chayqa.

Niykurna, muqusapa makinwanna, awkis kaq anhilna, laatapita ismayta hurqarir, kurkuuta llutalla llushiykamarqan, imanawmi wasipa pirqanta llushiqnawlla. Patsaypa pinqakushqa hunishpa (hanan patsapa) achkiyninchaw asyakuykar yuriramurqaa...

—Chaynawmi kallaanan ari —patrun nirqan—

iQatiy qatiy! ¿Chayllachawnaku usharin?

—Manami, taytallaa, wiraquchallaa, huklayashqana yapay
ishkanchik rikaanakurirqanchik Taytanchik Panchupa ñawpanchaw,
pay qamtawan ñuqata unayyashpa yapay rikaraamarqanchik.

Hunishwan ñawinkuna tinkuqnaw, maykamachi awqamarqanchik,
ampiwan hunaqta, qunqaytawan yuyayta tinkurkachir.

Niykur nirqan: “Anhilkuna llapan rurayninkunatami
qamkunawan rurayashqa. Kanan chayqa shumaqlla unay
patsapa iLaqwanakuyay!”. Awkis kaq anhil chay uuralla
chuuluyaaramurqan. Sipsankunapis yapay yanayaaramurqan,
kallpankunapis hina. Taytanchik llapan munanqan chaananpaq
watakachirqan.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El sueño del Pongo” de José María Arguedas

Unay runakuna

Paykuna willakuyanqanqa kaynawmi: Unay patsakunapitanami kay patsaqa ushakaananchawna (illakaananchawna) kaykarqan. Huk urqu llama, huk hatun hirka achka qurayuqchaw michikuqnin, Mama Qucha yarqakaramuy munanqanta, paqtsanawpis hiqakarqamuqta musyanaq. Kay llamaqa llakikurkunaq. Nanachikuq (nanatsikuq): “in, in” nishpa waqaq, hinamanpis mikuqtsu. LLamapa waataqninna, allaapa piñashqa, chuqllupa quruntanwan maqaykunaq: “Mikuy, allqu —ninaq— qamqa allin kaq qurakunachawmi hamanki”. Chayraykur llamaqa, runanawpis rimashpa, ninaq: “Llapan ninqaqta alliq yarpanki: Kananpita pichqa hunaqkama, hatun qucha chaamunqami, niykur llapantami usharamunqa”, rimashpa, chaynaw nirqan. Chayraykur waataqnin manchakashqa kanaq. Maa kriyinaq. “Maytakarpis qishpinapaq aywakushunchi. Willkaqutu hatun hirkata aywashun, chaychawmi qishpishun (chaamunqanatsu). Pichqa hunaqpaq mikuyniykikunata apayay”, nirqan.

Chaynaw, chay (tsay) uurapiq, runaqa hiqarirqan ayllunkunatawan llamanta apakurkur. Willkaqutu hirkaman chaykarna, llapan ashmakuna: pumata, atuqta, wanakuta, kunturta, tukuy laaya ashmankuna purwakashqata tarirqan. Chayllaraq runa chaarishqa kaykaptin, yakuqa paqtsachaypa hiqar qallaykurqan. Chaypinqa chaychaw, may chay (tsay) runakunawan ashmakuna Willkaqutu hatun hirkapa puntanllachaw patsaypa kichkikashqa kaykayarqan, chaykama yakuqa chaanaqtsu. Chaynaw kaykar yakuqa atuqpa huk kuchun chupanta uqurinaq; chayraykur yanasku tumarinaq. Pichqa hunaq tinkurishqa, yakuqa urar qallaykunaq, niykur tsakirinaq. Chay tsakin kaq wiñanaq. Mama quchana karupaarinaq, witikushpawan tsakikushpa llapan runakunata wañuchinaq.

Chay hatun hirkalla kawanaq, paywan runakuna yapay mirar qallaykuyaanaq, payraykurmi kananyaq runakuna kawayan. Chayraykurmi ñuqakuna kay willakuyta kanan sumaachiyaa, kristiyaanukunaqa chay patsa ushachiypa tamyata sumaachiyaa, paykuna willakuyanqannawpis sumaachiyannawpis, imanawpa Willkaqutu hatun hirkachaw qishpiyanqanta.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Los hombres muy antiguos” en Dioses y Hombres de Huarochirí de Francisco de Ávila*

Yakana

Kay Yakana nishqanqa, llamapa arwannawmi (llantunawmi), kay ashmapa huk kutipayninnawmi, hunishpa (hanan patsapa) chawpinpa puriqmi, hunishpa ampiyninmi (tutanmi). Ñuqanchik runakunapis awmi rikanchikmi yanaypa yanar shamuqta. Kay Yakanaqa —patsaman chaamur—. Mayukunapa rurinpashi purin. Allaapa hatunmi, awmi: Hunish ampiqipis (tutapiqipis) allaapa yanami aywan, ishkay ñawikunawan kunkashqa hinaman allaapa sutakashqami shamun. Runakuna Yakana shutiwan riqiyan.

Huk runa kushikuyninchaw kaykaptinshi, imanawshi chay (tsay) yakana payman hiqashpanaw aywanqanta rikaanaq, niykur patsaman chaaramurna ñawpanllachaw pukyuman yaku upuq aywanaq. Chayyaq kay runaqa wakin runakuna rutushqa lasaq millwawan nitishqatanaw maakunaq.

Kayqa warat ampimi (tutami) karqan.

Waraanin patsa wararamuptinnami, runaqa millwa ruquyanqanman rikaq aywanaq. Anqas, yuraq, yana, qarwash, pintush llimpikuna kanaq, llapan tukuy nikachaqmanmi niraq. Mana llamankuna kaptinmi llapan millwanta raslla rantikurinaq, Yakana hiqanqanchawmi, chay kikinshaw yupaycharqan. Niykur huk urqutawan china llamata rantirqan. Chay mahallapiqmi ishkaq, kimsa (kima) waranqayaq llamankunapa miraynin charqan.

Kay willakuy willakunqanchiktanawqa llapan runakunami kay suyuchachaw riqiyarqan. Kay Yakanaqa pullan ampipashi, mana maakuyaananpaqwan rikayaananpaq uraamun, niykur mama quchapiq llapan yakuta upukurkun. Chay (tsay) yakuta mana upurqa, llapan patsashi pampakashqa tikrarinman. Iskatashqa (qanratashqa) yanaskuta, arwapa ñawpanchaw aywaqtami Yakanapa shutichiyan (hutitsiyan), chaytami yutu (chakwa) nishpa shutichiyan (hutitsiyan). Yakanapaqa wamrankunashi kapun niyanmi, paykuna chuchur (chichir) qallaykuyaptinshi riyakurkun.

Hinaman kimsa (kima) quchukashqa (shuntukashqa) quyllurkunami huntu chipapiyan. Chaykunataqa kuntur shutiwanmi (hutiwanmi) riqiyan, wakintanami chayqa “Wiskurpa” hina “Wamanpa” shutichiyan. Kabrillakuna hatun yuriyaamuptinnami chayqa niyan: “kay wataqa wayukunapa alli puquyninmi kanqa”, ichanqa (itsanqa) allaapa ichikllallan kayaptinnami chayqa “nakashunmi (mallaqaashunmi)” niyan.

Quyllurkuna quchukashqatawan kuyushpa chipapiqtanami
“Pichqakunkimi” shutiwan (hutiwan) riqiyan. Allaapa hatun
shamuqtanami “Puqutsuraq, Willka waraq, Kanchaw waraq”
shutichiyan. Chaynawmi shutichiyan. Unay patsachawqa, wakin
runakuna kay hatun quyllurkunataqa mañakuyaqmi. “Paykunaqa
kamayanmi hina kachayanmi” niyaqmi. Wakinkunanami chayqa
kay yurimuq wakakunata mañakuyaq: ampipa warat mana
puñushpa waraayaq: Kaypiqmi llallinanpaq rurashaq niyaqmi.

Chayllami llapan musyanqanchik.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Yacana” en Dioses y Hombres de Huarochirí de Francisco de Ávila*

Mama

Unay patsakunachawshi, huk waka Umapa Makllan shutiyuq kanaq. Quwanqa Intishi kanaq. Kay ishkanpa wamrankuna Paryaqaqawan Chawpiñamqa kayaanaq. Chawpiñamqapaqa allaapa kallpan karqan, chaywan llapan runakunata kawaynin qunanpaq. Paymi warmikunata ruraq; Paryaqaqanami, ullqkunata.

Raymita sumaachinanpaq (rayminanpaq), Mamapa taakuqninkuna Chawpiñamqata paqayaq, chayta rurayaq ichik aswawan Kurpus Christipa *víspera* nishqanchaw. Niykur, llapan ullqkunawan warmikuna, kurakawan alkaldi chaychaw kaqkuna, wakankunachaw purwakaayaq, wakinkuna tukuy laaya qarayninkuna churayaq, hinaman hakakunatapis hukkunatapis mañakuyaananpaq qarayaq. Chay ampiqa waratmi upyayaqpis machayaqpis. Wakankunachaw warat karaayaq, Aylliwa tushuyta sumaachiyaananpaq. Allaapa kushishqa qachwayaq (qatswayaq), upyashpa machakushpa patsay waraykamayaq. Niykur, pampatapis upyaqlla machakuqlla yarquyaq: “Mamanchikpa rayminmi” nishpa.

Kay tapukuyta: “manaraq Wiraquchakuna yuriyaamuptin ñImanawtaq qamkuna mañakuyaq kayanki?”, yaskiyan: “Niyami, inti killachaw runakuna pichqa hunaqninpin upyayaq, shumaq llatapankunata yakakurkur”. Niykur, Wiraquchakunata manchayanqanraykur Kurpuspa *visperan* nishqanchaw mañakuyaq. Chawpiñamka nanakunata ratayanqanraykur, willakuyan, pay punta kaq ñiqin kar, huknin ishkaq kaq ñiqinqa Kasallaqsha shutikuq (hutiuyuq). Kaytapis kikin Kurpus *visperanchaw* paqayaq, chaynaw wakin Urpaywachaqwan Wichimaqla shutiyuq (hutiuyuq) nanakunawanpis rurayaq.

Chekakuna Chawpiñamkakunapaqwan nanankunapaq, unaypita yachashqa ninqannawpis pichqaq (pitsqaq) kayaq. Paykunapiq punta kaq, Qutucha aw Paltacha shutiyuq Chawpiñamkapa kaq. Ishkaq kaq ñiqin kaq nananqa, Qupacha shutikun, kayqa Llakshawatu shutiyuqmi. Llakshawatuqa Chillakuchawshi karan. Sikikaya, Chawkawaman chayraq wañukushqa Sisikaya kuraka shutiyuq, kawaq, chillakukuna hina huk runakunapis raymita sumaachiyuq, chayqa *Don Martín* chaamunqanyaq karaanaq. Manami musyanchiktsu imay killayaq rayminta sumaachiyanqanta. Ampuchi aw Ampushi niyanqaaqa Mirawatumi shutikuq. Manami musyakaytsu maychaw Mirawatu waka karanqanqa. Paykunaqa niyanmi:

“Wiyayarquu Mirawatu nananqa Llakshawatuwan huntushi karan”. Niyami runakuna kay suyupita aw Waruchiripiq, pillatapis huk

wamran, aw huk wawqin, aw huk taytan, aw pillapis makinchaw qishyakurkuptin, kay ishkan wakakunaman mañakuq aywayaq ima kanqanraykur hina imanir mana alli kayanqanpaq tapuqninkuna.

Niyanqannawpis, kay wakakunapa kuurankunata yarpaayanran suqta (huqta) chunka watapiq qipanman; Chumpitiklla shutikurqan, payqa allaapa chacha (tsatsa) chakwas karqan. Chayraq *Don Diego* wañukushqa patsachaw kaykaptinqa Llushami shutikurqan, wira warmillaran karqan.

Kay wakakunata mañakur kaynawmi mañakuyaq: “Aa Llaksawatu, Mirawatu, qamkunami runakunata kawaynin quyanki. Chawpiñamkapiqpis allaapa alli, musyayankimi ima huchaa (hutsaa) kanqanta. Niyaamay: ¿Imanawtaq llakichimaq qishyaata yurichirqaa?, ¿imaraykurtaq mana allilla kawaa?” Chaynaw mañakuyanqaqraykurchi niyanmi, chay (tsay) hampiyninga ishkan nanakunallachawmi. Paykunaqa ishkan wakakunanami kayarqan, llapan runakuna allaapa kuyayanqan, Chawpiñamkaqa, rasun kaqlлата ninanpita, lluta yaskiyinllata kuq.

Hinamanpis llullapaqran (ulipaqran). Chaynaw kaykar runakuna watukaq aywayaq nishpa: “Aku mamanchikkunata tapukamushun, Llaksawatutawan Mirawatuta. Llapan huchanchikpaq

(hutsantsikpaq) niyanqanta rurashun”. Mañakuyta rikarpis, rasunpaypami Chawpiñakapa rayminta, kanan rurayanqannaw, huk kutillapis watachaw manami sumaachiyaqtsu.

Munayanqan uurallami mañakuq aywayaq kaynaw nishpa “aywashaqtsuraq aw manatsuraq aywashaq” munayanqanmannaw. Kanan chayqa Llunkuwachaq wakapaq rimashun, Sullkacha aw Shullkapaya ninqanchikpaq. Paykunaqa chusku nanami kayan. Kay wakaqa Kanta kaqmanshi karan niyanmi. Manami musyakaytsu Kantakuna mañakuyanqan aw mana mañakuyanqan. Niyanmi, wakanqa Kanta ñawpanllachawshi karan.

Añasi aw Añapayaqa mamaquchapa rurinchaw karan niyanmi. Rasunpaypa wakinkuna niyan Mamaquchapa rurinchaw kaqqa Kawillakashi karan. Wakinnami niyan: “mamaquchapa rurinchawqa kaqqa hukmi; Añasiqa mama quchapa kuchunchaw karan”. Niyanqannawpis, kayqa chalapa rurinchawshi karan. Manami tayta kuuranpis kantsu. Manaraq Urpaywachaq wakawan rimaq aywarnin, puntata allaapa alliran yachakuyaq. Paypa wakchami (wakt sami) mana kapunqanraykur, qaqla-qaqla rikaanakuykur tapuyaq.

Paywan rimarir wasinkunata kutirnam, huk watanpinmi warminkunawan ima huchatapis (hutsatapis) rurayaqtsu.

Kay llapan wakakunapa shutinkunachaw ñamka shimillami achka (atska) kaq. Llapankunapa nanankuna kar, runakuna

mayqantapis rikaq shayaamuptin imallapis mana alli kanqanta niyaananpaq, napakuyaq kaynaw: “Aa, pichqa (pitsqa) ñamka” nishpa. Chayllatami Chawpiñamkapa, Llaksawatupa, Mirawatupa, Llunkuwachappa, Urpaywachappa mañakuyninkunapaq musyayaa. Unay watakunapiqmi, niyanqannawpis, kay wakakuna runakuna watukaq aywaqkunata tapupaq, Kunchuripa, taytanpa aw unay runakunapa yachachiyninwanku shayaamunki nishpa.

Manami nishpa yaskiyaptinga, aylluykikunata kutiyay niykur Kunchuriskunata puntata tapukuyay nishpa. Chaynaw runakuna rurayaq. Imallatapis, kaynaw yaskiyaq “chaytaku piñachirqunki, kaytaku piñachirqunki” aw “wachuqku kanki” aw “Paryaqaqapa rayminchawku huk warmiwan huchakurqunki (hutsakurqunki)”, niykur tukuy laaya willapaakuyta quyaq, ishkay tinkuq mayukunachaw paqakuyaananpaq yachachiyay, manachayqa huk llamankunata wañuchiyaananpaq niyaq.

Allaapa kushishqami runakuna chay yachachiyanta ruraq aywayaq. Chaynaw kaykar, niyanqannawpis, wakinkuna alliyaayaq wakinkunana wañuyaq. Wiyarqunchiknami imanaw Chawpiñamkapa wakin nanankunapa mañakuyninkunata.

Runakunaqa tukuy laaya willakuykunatami willakuyan, ayllupiq ayllumanmi huklaayan. Shutinkunachawpis mamankuna huklaayapa shutichiyen, hukpa checan nishpa. Wakinkuna niyan Chawpiñamka Paryaqaqapa nanan kanqanta. Wakinkunanami Tamtañamkapa wamran kanqanta. Wakinnami Intipa wamranmi niyan. Chaynawqa, chuyanchayman (tsuyantsayman) alliqllaga manami chanchiktsu (chantsiktsu).

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
"Mama" Capítulo 13 en Ritos y Tradiciones de Gerald Taylor*

Warmma kuyay

Killa ampi *Viseca* kallkichaw.

Allawchi urpillay maypa shamurqunki, aquta ashishpa Yayallay, patsakunapa.

—iHushtiicha! iAa, Hushtiichallay!

Huk chuqpashqa quchachaw parya qutsun (takin), kushilla yuyay yarpakachayllaata haqiraman.

—iHushtiichallay, “Sawsiyuq” urpikunamannaw niranki!

—iHaqimay, wamra, shipashniykikunaman ayway!

—¿Kutuqa? iKututami kuyanki, rachak (ratsak) qaqlantami kuyanki!

—Haqimay, *Ernesto* wamra! Milanaypaq, ichanqa (itsanqa) waakakunataqa allimi charii (tsarii), hinaman wishikunataqa sipichar tsuksuchii. Chayraykurmi Hushtiichaqa kuyaman.

Chuulitaqa asikacharqan, Kututa rikaykur; ñawinkunaqa ish kay quyllurkunawanawpis chipapiq.

—iAa, Hushtinacha!

—iUpa, wamra, upa! —Llikuucha, arukuq, rimarqan.

Shilliicha, Pilluucha, Mañuuka, Anitacha... asikachaayarqan.

Hiqchikachashpa qapariyarqan.

—iUpa, wamra!

Makipura charinakurir (tsarinakurir) kuchunpaanakushpa qachwar (qatswar) qallaykuyarqan, Juliopa takiyninwan, charanku rashkaqwan. Unayllatayan rikayamaanapaq tumayaamuq niykur asikachaayaq. Ñuqaqa ruyrupiq patsaypa pinqakushqa yarqurillarqaa. Haqrashyashqa aqanaman aykurqaa; pirqapa yuraqasninta kuyuqtanaw rikarqaa, Chawala pachanchaw pukutaykuna ayqikachaqnawpis. Wirta iwkaliptukunapis qaparishpa qitsitsiykuq. Arwankunaqa chimpa (tsimpa) mayuyaq mashtakaariq. Aqana chakinyaq charqaa, raran kaq pirqaman llucarqaa, niykur chaypiq (tsaypiq) Chawalapa piqanta rikarqaa: hirkata, ichik yanaskuta, kinraytanaw, hatun chakrachaw qiwa murushqaman hiqaqtanaw rikarqaa. Ampikunapaqa manchaypaqmi (mantsaypaqmi) kaq, chakra runakunaqa chay (tsay) uuraqa manami rikaayaqtsu, killa ampikunachawpis chay (tsay) hirkataqa waqtapashpami rimakuyaq.

—iQasqupa hiqarmi chayqa (tsayqa), tayta Chawala, llapanchik wañukushwan!

Witrumpa (kanchapa) chawpinchaw, Hushtiichaqa huk qutsuta (takita) qallaykamuq:

Wayta aymuray killa, wayta aymuray killa,
wayta aymuray killa, wayta killa
imanirtaq qishpikurqaykitsu
chay (tsay) llulla sinchi warmiykipiq.

Chuulukunaqa ruyruta ruraykur shaaraayarqan, Hushtiichana chay (tsay) chawpinchaw qutsuq (takiq). Hatun kancha rumichashqachaw, mana kuyukushpa, chakra runakuna istakakunanawpis qaratsa mashtashqachawnaw rikakayaamuq.

—Chay (tsay) yana chiku chawpinchaw kaykaqqa Hushtiichami. Ñuqaqa kuyaami, pay asiptinqa shunqullaapis tsuktsurinmi, ñawinkuna Kututa rikaykuptinnaqa waqarinran, ¿Imanirtaq ari, chay (tsay) yana chikupaq wañukaakullaa?

Chakra runakuna ruyruta ruraykur yapay chaki lutskayta qallaykuyarqan. Charanku rashqaqa ruyrupa kuchunkunachaw kuchunpashpa ruyruq, kuyukushun niqnawpis, qaparishpa huk mallwa kawallunawpis. Huk pakapaka mayu kuchunchaw kuyuq sawsипiq wichyar qallaykurqan. Chay (tsay) pishqupa malawayru wichyaynin manchaypaqmi kaq. Charanku rashqaqqa kanchapa pirqanyaq ayqirqan niykur sawsita qumpakacharkurqan (saqmakacharkurqan). Llapan chuulukunapis qatipayarqan. Chay

(tsay) raatuninllatana pishquqa paaririrqan niykur wirtapa durasnu muntinman taarirqan. Chuulukuna qatipaqnin aywayarqan, ichanqa (itsaqa) *don Froylán* shutiyuqqa witrumpa punkunchaw yuriramurqan.

—iPuñukuq waqlatyay!

Chuulukunaqa quchukashqa (shentukashqa) chikupa qinchanman (kanchanman) aykuyarqan. Kutuqa hapallanllana kanchachaw qipaakurqan.

—iTaqaytami kuyan!

*Don Froylán*pa chakra runankunaqa hatun chakrapa llaqtanchaw (markanchaw) uqrakaayarqan, *don Floryanna* qipankunallatana kanchaman yaykurirqan.

—iErnesto wamra! —Kutu qayarqan.

Huk pintiyllachaw patsaman uraarirqaa niykur payman ayqirqaa.

—Aku, wamra.

Mital paqakunapa kallkiman lluyayarqaa, witrumpa kuchunman huchur qallaykaptin; chay paqakunachaw hatun mital uchukunawan achka (atska) muhussyashqa (muqusyashqa) ruwidakuna kanaq, kay lllapanqa *Floryán*pa miinanukapiq kanaq.

Kutuqa uma wasin chanqanyaq imatapis rimarqantsu.

Hatun chakraqa don *Floryán*pawan tiyuupami karqan. Ishkay wasin (wayin) kapurqan. Kutuwan ñuqaqa hapallaakunalla uma llaqtachaw (markachaw) kayarqaa. Tiyuuwan wakin runakunaqa papa allayman aywayarqan, hinaman kikin chakrachaw puñuyarqan, hatun chakrapa karunchaw.

Mana rikaanakushpa lluqakunata lluqayarqaa; kuridurman yaykuyarqaa, niykur qataakunata mashtayarqaa, killapa achkiyninwan chaychaw puñuyanaapaq. Kutuqa upaalla hitakaarirqan. Llakishqa hina piñashqa kaykarqan. Ñuqa chuulupa ñawpanman taakurirqaa.

—iKutu! ¿Hushtiichaku kachachimushurqunki?

—iDon *Floryán* allquchashqa, *Ernesto* wamra!

—Ardaymi, Kutu, ardaymi!

—Qanyanllami lluta (luta) charipashqa (tsaripashqa); yaku yarqamuqchaw, wamrakunawan armakuq (almakuq) aywanqanchaw!

—iArdaymi, Kutullay, ardaymi!

Chuulupa kunkanta waqukurkurqaa. Manchaytami (mantsaytami) maakurqaa; shunquupis qatsaqnawtami maakurqaa, kutamaqnawmi karqan. Waqar qallaykurqaa, hapallaalla kaqnawpis, chay (tsay) hatun ampi (tuta) kallkichaw haqishqanawpis.

—iHaqikuy, wamra! Ñuqami ari, “chakra runa” kaa, manami patrunwan pwiidiinatsu. Yapay “abugadu” kaptiykiqa *Floryántami* allquchanki (allqutsanki).

Wishitanaw pallarirkamarqan, niykur kawitu hananman hitarkamarqan.

—iPuñukuy, wamra! Kanan chayqa (tsayqa) Hushtiichata kuyashunaypipaq rimapaamushaq. Huk hunaqnami paywan puñukunki. ¿Munankiku, wamra? ¿Manaku? Hushtiichapa shunqunqa qampaqmi, waynallaran kanqaykimi, wamrallaraq kaptiykimi manchashunki (mantsashunki).

Qata hananman qunqurirqaa, Chawalata llakinashqatanaw chulluk (tsunya) ampichaw rikarqaa.

—iKutu: hatun karninqa *don Floryántami* wañuchishaq!

—iAwmi ari, *Ernesto* wamra! iAwmi ari! iMaqktasu!

Chuulupa tita rimayninqa wasipa kanchanchaw waqarkamurqan, liyunpa waqachayninnaw, kuchikunata ashiq llaqtaman yaykuqnaw. Kutu sharkurqan. Kushishqa kaykarqan, suwa pumata wañuchishqanawpis.

—Waraymi patrun chaamun. Alliqqa kanan ampi Hushtiichaman aku. Puñukunanchawchi patrunqa puñuchishunki. Killa illakaaritsun aywanapaq.

Kushikuynin piñachimarqan.

—¿Imanirtaq *don Floryánta* wañurachinkitsu? Warakaykiwan wañurachiy, Kutu, chimpa (tsimpa) mayupiq, suwa pumatanawpis.

—iWamrankunaqa, wamrallaran! iIsqunmi kayan! “Abugadu” kanqaykiyaqqa hatunnami kayanqa.

—iArdaymi, Kutu, ardaymi! iWarminawpis, manchankimi!

—Imatapis musyankitsu, wamra. ¿Manatsun rikarquu? Wishikunapiqmi anukupanki, ichaqa (itsaqa) runakunatami chayqa (tsayqa) munankitsu.

—i*Don Floryán!* iAkusayku! Hatun chakrayuqkunaqa akusaymi kayan. Qamtanaw chakra runakunataqa waqachinmi. Wakinkunapa waakankunatapis apakunmi aw mallaqaypapis chikunkunachaw wañuchinmi. iKutu, *don Floryánqa* piña tuurupiqpis allaapa llutami! Wañuchilla, Kutucha, qaqallawanpis, Kapitana qachpichaw.

—i“Chakra runa” pwidintsu, wamra! i“Chakra runa” pwidintsu! iWarminchumi karqan! Yayankunata siqiq; siqrukunatapis (wishushutanawpis) tsuktsuchi, yapyaqkunapa sikinkunata astaypa (sipyaypa) qatsachiq, wakin chuulukunapa waakakunatapis warakaq, tiyuupa waatakuy wasinman (wayinman) yaykuptin, chaynaw kaykar warminchumi kaq.

iUqrakashqa chakra runa!

Ñawpanpiq rikarqaa: laqi (ñaatu) sinqanta, ruyru ñawishqata, llapsha wirpankunata kukawan yanayashqata. ¡Kaytami kuyan! Payqa shumaq warmimi kaq: pukashlla qaqlashqa manami imaypis taqratsu (iskatsu) kaq, yana ñawinkunaqa rupakuqmi. Manami wakin chuulakunanawtsu kaq, qipshankunapis hatunmi kaq, shiminnaqa wayllukuytami qayaq, hinaman puñunaata haqimaqtsu.

Chunka chusku watayuq kaykar ñuqa kuyarqaami. Chichinkunaqa hatun limunnaw kaq, chaymi ayrayaachimaq. Ichancha (itsancha) payqa unaypitami Kutupa kaq. Kay chuulu rachak qaqlashqapa.

Chayllaman (tsayllaman) yarpakachaq kaa, llakikuyniiqa wañuymannawmi niraq. ¿Kananqa? *Don Floryán* lluta (luta) chariparqan (tsariparqan).

—¡Ardaymi, Kutu! ¡Kikin warmichiyaa, kikin warmimi!

Achka (atska) wiqii ñawiiپیq yaqaramurqan. Yapay shunquupis tsuksuramuq, kurkuupiqpis allaapa kallpan kaqnawpis.

—¡Kutu! Alliqá ishkantami payta wañuchishun ¿munankiku? Chakra runaqa manchakarqan. Urkuuta yatamarqan: humpiwan uqushqa kaykarqan.

—¡Rasunpaypa! Chaynawmi mishtikunaqa munakuyan.

—iHushtiichaman apamay, Kutu! Warmimi kanki, paypaq manami allitsu kanki.

iHaqiriykuy!

—Achyaa, wamra, qampaqmi haqishaq, hapallaykillapaq.

Rikay, Wayralachawqa killa upikannami.

Hirkakunaqa raslla yanayaarayamurqan, quyllurkunapis hunishpiq rikakaarayamurqan. Wayrapis ampichaw (tutachaw) wichyaq, wirtapa iwkaliptukuchawwan durasnukunachaw takanakur. Kallki ichik uraninchawna, hatun mayuqa qachqa shiminwan qutsumuq (takimuq).

Kututa allquchaq (allqutsaq); qallwash ñawinkuna, ichik warminchukuna piñayniwan tsuktsuchiyaamaq.

—iChakra runa, alliq wañukunkimanmi aw Naskata waqlatyay!
iChaychaw tsuktsu qishya usharishunki, allqutanawmi pampayaashunki! —Nirqan.

Wishi waataqqa ullpanashqa (llakishqa) muchkiqla, niykur witruman hina qiwakunaman, wishikunapa wirtanman aykuq, niykur *Floryán*pa ashmankunachaw piñayninta ratachiq. Ñawpaqa ñuqami wallkiq kaa. Ampikunapa ratakuykurlla chikuman yaykuyaq kayaa; shumaq kaq wishikunata akrayaq kayaa; Kutu makinkunata tuqapiykur chachaq astanatapis aptaq, niykur wishikunapa sikinkunata qiriyrichiq.

Huk, ish kay, kimsa... pachak astaykaariq; waataykunapa wawankunaqa patsachaw miqukarillaayaq, waqashpa waqtankunapa siqikarillaayaq. Chakra runaqa qurukashqa llapan kallpanwan shiqikuykaq. ¿Ñuqaqa? Kutachaw taakurir asikachaq kaa. Hiqchikachaq kaa.

—i*Don Floryán*paku, imapis quqamantsu! iÑuqapa chikiyniimi!

Ulipaamaqnaw qaparipa rimaq, wirpaakunapawan shunquukunapa nanayninta chapaqtukuynawpis (tsapaqtukuynawpis).

Kawituuchaw hapallaana kaykarna llakinay nitiramaq, hinaman ish kay, kimsa uura waqaq kaa. Maa huk ampiqa shunquu hakakurkur hatunyaarirqa. Waqayllatsu kaq. Ayrayaywan yarpakachay llallimaq. Kawitupiq qala chaki pintirqaq niykur punkuyaq ayqirqaq. Shumaqla punkuta kicharqaq, niykur kanchaman yaykurirqaq. Killaqa yarqaramushqana kanaq. Yuraq achiksaynin mashtaramurqaq llapan kallkichaw. Sachakuna tsunyallachaw rikrankunata hunishman sutaq. Ish kay pintiywan kanchaman urarqaq, niykur rumichashqa kallkita ayqillapa chimparquqa (tsimparquqa), chikupa pirqaqni pintirqaq niykur wishikuna kaqman charqaq. Chaychaw Sarinacha kaykaanaq, chay ampi allquchashqa. Tsaki karkapa hanachaw hitaraykaq, shiminpis patsaman tikrakashqa, pitikashqanaw (wañukashqanaw) niraqparqaq. Kunkanta waqukurkurqaq. Waranqa kutiyan lichinawpis pukutaq shiminchaw mucharquqa, hinaman hatun yana ñawinkunachawpis.

—iÑushpi wamrallay, pampachaykamay! iPampachaykamay,
mamallay!

Makiikunata chuqparkur niykur qunquriykur payta
allishtupaarirqaa.

Taqayqa uqrakashqami kashqa, nanallay, ñuqaqa manami. iTaqay
Kutu mana sirwiq, chakra allqu!

Wiqiikunapa kachiyninqa unayparan taaparaamarqan.

Sarinachaqa piñashqanaw rikaraamaq, shumaqllawan mishkillami
rikayninqa kaq.

—iÑuqa kuyaqmi, shipashllay, ñuqa kuyaqmi!

Rasunpaypa ñampu kushikuynin, kallkichaw chay achkinawpis
mamallay, kawayniita achkimurqan.

Waraanin hunaqqa chakra runata Kapitanapa qiwanchaw tarirqaa.
Hunishqa chuya, kushishqa kaykarqan, wayllapampakunana
pakllaraykaq (*fresco* nishqan). Kutuqa quyalla “hukkunapa
mikuyninta” ashiq aykuq, tiyuupa hatun kanchanman aykuq,
paykunata chikinaaraykur.

—Kutu, kaypiq aywakuy —nirqaa—. *Viseca* markachawqa
munayaashunkinatsu. iAyllukunapis qampiq asikuyannami, mawla
(mana waaliq) kanqaykiraykur!

Uqi ñawinkunapis manchanaykar rikarayaamarqan.

—iWañuchikuq hina kanki, Kutu! Huk wishiqa ñushpi wamranawmi. *Visecachawqa* mananami sirwinkinatsu, chakra runa!

—¿Ñuqallaku? Qampismi. Maa rikay tayta Chawalata: chunka hunaq qipanmanqa aykushaqnami.

Haqayashqa kanki, imaynawpis ullpanashqa, tiyuupa kawallunchaw waqlatyaarirqan.

Ishkay simanapiq, Kutuqa aykunanta mañakurir aykurqan. Tiyaana paypaq waqarqan, wamranta uqrashqanawpis. Kutuqa warmipa yawarninmi kapurqan: *don Floryánpa* ñawpanchawqa tsuktsuqmi, llapan runakunatanawmi manchaq (mantsaq). Warminta quchiyarqan, niykur ulluraakuq ruri llaqtakunaman aykurqan, Sondon ayllukunawan ahukashpa, Chakralla... iWarminchu kanaq!

Ñuqa, hapallaa *Floryánchaw* kakurqaa, Hushtiichapa ñawpanchaw chayqa, nikachaq Hushtiichachaw. Ñuqaqa manami lluta runatsu karqaa. Taqay pushuqaq mayupa kuchunchaw, qampawan urpikunapa qutsuyninta wiyashpa, ñuqapa kawaynii upiriqnawnami karirqan; imanaw karpis payqa kikin hunish (hanan patsa) rurinchaw ñuqanawpis kaykarqan, chay (tsay) kikin kallki qishuu kanqanchaw. Yana ñawinkunata kuyapashpa, asiyninta wiyashpa, karullapiq rikapashpa, ichik kushimi karqaa, Hushtiichapaq waylluyniqa “Warmá kuyaymi” karqan, paypaq manaran karqaaraqtsu. Musyarqaanami hukpaq kananta, huk

hatun runapaq, chikutita alli astaqpaq, kallishtukunachaw alli astaqpaqwan alli maqaqpaq. Ashmakunata kuyanqaaraykur, chakra runakunapa rayminkunata, kusichaykunata, murukuykunata takikunawanpis harawikunawanpis chay waylla kallkichawwan intipa shumaq achachayninwan shumaq kushishqami kawakuq kaa. Maa huk hunaqqa llapan kapamanqanpiq hitayaamarqan, kay waqachaqa, mana munanqaa runakunamanwan mana kaayinqaaman apayamaanpaq.

Kutu huk kuchuchaw, ñuqana huk kaq kuchuchaw. Payqa icha (itsa) qunqashqa: munanqanchawmi, shumaq llaqtachawmi kaykan. Ichanqa (itsanqa) mawlallapis, alli wishikuna waatakuqmi kanqa, ashnukunata alli manshutaachiq, ayllukunapis allquchaachiyanqatsu. Ñuqallaaqa, kaychaw, piñashqa, yuraqashqa, alalashqa, ashmakunawpis llakishqa, mama quchapa kuchunman apashqa, achachaqa aqkunapa hananchaw kawakullaa.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Warma Kuyay (Amor de niño)” de José María Arguedas*

Pashkuucha

Ñuqakunaqa chakrachawmi kawayaq kayaa, llaqtapiqpis ichik karunchaw. Wakcha (waktsa) runakunapa kaypa wakpapis ramakashqa wasinkuna kaq. Taytallaallami kapuquyuq (qillayyuq) karqan. Chay (tsay) wamrakunawan pukllayaq kayaa, mana piwanpis pukllayanaapaq kanqanraykur. Achkaq turimi kayaq kayaa. Ñuqami punta kaq karqaa. Qipaaman turii *Julian* qatimarqan. Wakinkunaqa allaapa ñushpiran kayarqan. Aylluchaw awiluukuna yachayaq, tiyuukuna, turiikunapis. Lapan ayllu ari. Taytaa warmiikuriptin, awiluukuna chakra wasin quykuyarqan. Ñawpataqa ñuqapaq allimi karqan, wiñar hatunyar chakra runa kaytaqa munarqaanatsu. Llaqtachaw taakuyllatana munarqaa, imaakunapis amaanulla kapamaanapaq. Taytaakunata chayqa (tsayqa) mana.

Navidachaw hatunna kar, llaqtachaw (markachaw), huk yurikuyta patsaachiyarqan. Kaymi ari chakrachaw pasayaamarqan:

Turillaa mana alli chuulu karqanraykur taytaa paytaqa Yaya yurikuynin qaraynin manami qushwantsu nirqan. Ama shuwaraatsuntsu nirqan.

Qipa watamanqa Tayta Noel mishkikunata, sinchikunata, trumputa churanaq. Pay nirqan sapatuukunata churaptiiqa kikinllatami chaskishaq nirqan. Wamra ima ruraytapis musyarqannatsu hukkunata munakur, chunka ishkay watayuqpaqnawllapaq munakuq. Taytaapa sapatunkunata churananpaq yarpakacharqan. Chaynaw rurarqan niykur patsaakurqan (puñukurqan). Huk hunaqqa quyalla shaarikurqan qaraykunaman yarpachakushpa. Huknin sapatuchaw huk sayri (*tabaco* nishqan) pikshata tarirqan, hukninchawna pitayta (*cachimba* nishqanta). Imachawraq rikakurirqan Julián, tsaykunata tariykur. Payqa ayrayashqa kar llapanta uqranaq.

Huk ñushpi wamra ñawpanllachaw yachaq, huk wasimayiyuqpa (*vecino* nishqan) warmi wamran, Pashkuucha shutiyuq. Payqa Yaya wamrapaqwan Noel taytapaqwan imatapis musyarqantsu. Paykunaraykur, alli kakuq wamrakunapaq, pukllanankuna churayan. Chaytaqa ñuqanchiqpiqmi yachakurqan.

Inkakunapa Paskuwasninchaw (*pascua* nishqanchaw) ayqipa chisillachaw chaamurqan. Sapatuukunaqa patsaypa ratasmi nimarqan, hinaman Tayta Noelta manchaq (*mantsaq*) imanpis mana churananta maakupakuqnawpis. Ratashpa isanqanchaw (*kanastanchaw*) huk yana maha midyasta tarirqan.

Patsaypa puyushqa karqan. Huknin kaq allaapa uchkusapa kanaq. Pashkuucha yuraq hiilwan hiranaq. Yana midyaskunaqa chiqchi-chiqchi (mullu-mullu) yuraqas tikrarinaq. Mana alli rikakuq. Hinamanpis yuraqasqana kanaq. Ñuqami Tayta Noel ninanpaq nirqaa: “Chay (tsay) shipashqa allaapa upachi, chaynawpa midyasninta ushakaachinanpaq”.

Qawaakunaman (tuquman) kicharaykaqla, imatapis churananpaqnawllapaq shawarqan. Ñuqa nirqaa, Tayta Noelqa imatapis manami churanqatsu. Payqa waqar qallaykurqan. Chay (tsay) waqaynin llakinaachimarqan: Huk ñushpita waqachiynin. Mamaaman ayrayashqa ayqirqaa qillayta mañanaapaq. Mamaaniiqa munarqantsu hinaman piñapaamarqan, chay runakunaqa Tayta Noelqa imatapis manami musyayantsu nishpa. Hinamanpis Tayta Noelqa imanpis manami pipaqpis churaqtsu. Chay (tsay) shipashpaqqa taytankuna ima pukllanatapispis rantianmanku karqan. Mañakuyniykiwan ama piñachinatsu (piñatsinatsu).

Ñuqa musyarqaanatsu ima rurayta huk qarayta tarinaapaq. Llaqta runakunaman aywarqaa, chisina kaykaptin, maa imallatapispis tarimushaqraq nishpa. Tiyaa Michiitaman charqaa, chay wasipa kanchanchaw huk muñikata tarirqaa. Patsaypa iska (rakcha) kaykaanaq, maa sispaapis (prima nishqanpis) qunqaykunaqna. Achkurkur wasiita apakurqaa. Allicharirqaa (altsarirqaa). Uchkun kaqkunata hirarirqaa. Paqarirqaa. Tullpachaw tsakirichirqaa. Raatunintaqa mushuqyaarirqan.

Chunka ampi uurachawnawna Paskuwa rumpichawqa (*víspera* nishqan) karqan. Ñuqaqa kushishqana kaykarqaa Paskuuchapaq muñikan midyasman yakashqa karnin. Payna kushishqa taringanraykur. Imanawmi qunquriykur payllaakuq, sachakuna (hachakuna) hananchaw rikaykur.

Raymi usharirqan, imanawmi laayan (laya nishqan) runakuna chikiykullaayaq. Rimaq: —Imanaw ripunti yakupitaraq chay (tsay) muñikan rantiyaapushqa. Achka qillayyuqchi kayan.

—Tayta *Noel* churashqantanaw iñichiyashqa (iñitsiyashqa), Tayta *Noelpis*, kikin Kamakuq Yayapis wakchakunataqa (waksakunataqa) yarpaayantsu.

Chay patsapiq shipashqa ñuqakunawan kaq wasi ruraykunata rurapakur, runakunapis chaypaq allaapa rimayaq. Llapan ahayayanqantami niyaq. Ñuqami willakuyta munarqaa, Kasimira, ñuqami muñikanta tarirquu Tayta *Noel* shutin churayaanaapaq, turiita ulipaynin (llullapaynin) ratanqanpiq.

Huk quyaqa, Katachaakuna, uchpas niraq wallpa, puñunapa punkunman sharkuy rikayaanapaq qutsurqan (takirqan). Ñuqakunaqa chay (tsay) llutakunaman iñishiyarqaatsu, ichanqa (itsanqa) *Bartola* mamaqa kawaykarqanraq, huk chakwasllana. Plaatukunata paqaq churakar pakapakaman niraq. Tulluyashqa qaqlanpis, sinqasapa kaq. Piqanpis huk yuraq paañuwan watahqa kanaq. Hinamanpis chiwqalla (uyulla) kaq. Paymi nirqan wasichawqa pillapis wañukunqami.

Kikiyllachawqa paymi wañunqaaq nirqaa. Piraq huk kanman.
Milanaypaqnawna patsaypa chakwasyashqa kaykarqan.

Huk hunaqna patsaypa pukllallamanna niraakurqaa, chaymanna
ichikllallan Alminda shutiyuq chiina chaamurqan. Manchakashqa,
upayashqa Paskuuchaqa wañurishqami nirqan. Maa hatun sikyapiq
(rarqapiq) hiqakurkunaq, Mallshipa chakraqpiqnaw.

Wasinta ayqinqaachaw achka (atska) runakunawan tinkurirqaa.
Taytankunawan tinkunqaachaw qampami huchaykiqa (hutsaykiqa)
wamraa wañukunanpaqqa niyaamarqan.

“Kay warmi wamrami huchayuqqa”, unayllatayan niqta wiyaq kaa.

Paskuuchaqa muñikanta paqakuykarqan. Paqaykanqanchaw
lluchkaykurqan (lutskaykurqan). Tamiya patsachaw kar, achka
(atska) yaku miranaq, chayraykur yarqunaqtsu, yaku apakunaq.
Pichqa (pitsqa) kuwadratanaw aparqan, chaychaw tariyarqan.
Uraninchawraq muñikata hurqayaanaq.

Huchachayaamashqanwan (hutsachayaamashqanwan) ñuqa
manchakarqaa. Muñikata charirkur (tsarirkur) apakurqaa.
Naanichawna Paskuuchapaq tapukurqaa, yaskimarqantsu.
Wasiman yaykurqaa, wirtaman wiritirqaa, niykur chaychawna
waqar qallaykurqaa. Nirqaa:

“Ñuqapami huchaa (hutsaa) Paskuucha wañukunanpaq. Ñuqami
chay (tsay) ratas mana rimaqta qaraykurqaa. Imaraq pay ñuqapaq
nin”.

Niykur, ichik shuqapashqana, mama *Bartolata* willarqaa.
Rurashqaata kaayichimaananta munarqaa. Kushirinaapaq
imallatapis nimaananta munarqaa.

Pay nimarqan Paskuuchaqa imamanpis mananami yarpannatsu,
payqa kushinami hunishchaw (hanan patsachaw) kakuykan.

Ñuqa ashinqnin aykurqaa, icha (itsa) rikariimanpis nishpa.
Altusman lluqakurkurqaa. Hunishkunapa ashirpis tarirqaatsu.
Chaychawmi imapis mana kanqanchikta maakurqaa.
Chayraykur muñikata charirkur (tsarirkur) qaparipa
huchaachirqaa (hutsaatsirqaa). Wirtaman apaykur waqarqaa
niykur kayaykurqaa. Piñashqa hina anqupaykar kayaykurqaa.
Uchpantana mayuman hitarkurqaa. Niykur mana waqashpana,
hinaman imanirchi ichik kushishqana kutirqaa.

Wasiman yaykuykarna, mama *Bartola* wañushqaqa, kanchachaw
taykaanaq ñawinkuna kicharaykar Pashkuuchata hunishchaw
rikaraykaqnaw.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“La Pacualina” de Eleodoro Vargas Vicuña

Laalu pinkulluta puukaq

—¿Wiyankiku, yachachikuq?

—¿Ima?

Pinkullu.

Llapan yachakuy upaallalachaw katsun. Mayqantataq chuulukuna wiyaayan taakunankunapiq shaarirkur (ichirkur).

iLaaluta!

iAwmi, Laalutami!

Laalullatami, yachachikuq, kaynawmi pinkullu puukayta yachan.

Laaluqa manami kanmantsu, wamrakuna. Tutayllaran taytan nimashqa illaakushqanta, hinamanpis mananashi llaqtaman (markaman) kutimunqanatsu. Chachapoyastami maman karanqanman aykushqa.

—Laalumi, taytay. Qanyanmi chaamushqa, tamyawan
ampiraykaqnami (tutaraykaqnami) chaamushqa. Ñuqami rikarquu.

Yachaywasichawqa llapannami musyayan (paariynawnami).

Llapanpa shiminkunachawnami Laalu shutiqa rima. Hinaman
shumaq pallariqaq yakunawpis yachaywasichaw chimpachimpa
chimpan (tsimpa-tsimpa).

—Laalumi, tayta... tsaychawmi piqan kaykan.

—Awmi, yachachikuq. Chaychawmi kaykan, qam rikaykuy.
Pirqapami rikaraykaamun.

Rasunpaypami, Laalupa shishu piqanmi yachaywasipa ichik
rumikuna pirqanpami yuriramuq.

—Qillakuna... iapamuq aywayay!

Kimsaq yachakuqkuna, hatun chuulukuna, illapanawpis
ashiq aywayan, niykur raatunintaqa Laaluta mana charishpa
kutirayaamun. Kayllata niyan:

—Tayta, ayqillapami aykushqa, lluychukunanawpis sachakunapa
rurinpa.

—iImayka! Yachachikuq qaparirqa— Laaluqa tumalitaq
(purichikutaq) tikraykan. iAllawchi, huk alli chuulu!

Llapanmi chay yanaqita llakishqa yarpaayan, yachayninwan
yachaywasita qunqanta. Laaluqa pinkulluta puukaq yachaywan
yurishqanawmi karqa, hinaman shuqushpita pinkullu ruraqmi
karqa...

—Laaluqa yachachikuqmanmi tikrashqa niyanmi, qipa maman
allaapa maqanraykurshi.

—Awmi imallatapis musyarquumi, iAllawchi chuulu!

—Chaynawmi waqallapami ñuqata willamashqa, tayta.

—Chayraykurshi chaynaw kawan, tayta, may chaypapis llapan
llaqtakunapa purikushpashi.

—Kananqa, tayta, taytanpa wasinman manashi chashqatsu. Krishi
mamanmanshi chashqa.

—Taytantapis mananashi imapis ququnnatsu, tayta.

Huk haq runatanawnashi rikan.

—Kananqa, yachachikuq, miinaman yachaqnashi (kawakuqnashi)
aykun.

—¿Kachi miinakunamankushi?

—Ashi, tayta.

—¿Mamanqa?

—Tayta, Chachapoyaschawshi qishyakuykan, chayraykur payqa yanapananpaq uryayta munan.

—Chayraykurshi, tayta, yachay wayiman shamunqanatsu.

Chay uura pinkullupa waqiynin wiyakurqan haqishqa wamrapanaw, llapan yachaywasichaw, llakishqa pukutaq ruusasnawpis, waytarachiq.

¡Wamrakunapa shunqunkunapis sumaachishqanaw tiktirirqan!

Wirtachawna kushi waraq quripa achkinnaw (atskinnaw) nitirirqan, maa shumaq alamukunapis llakishqanaw tiktiriyarqan.

Laalu, pinkulluta puukaq, yachaywasipiq mana kutimuqna aykurqan.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Ladislao el flautista” de Francisco Izquierdos Ríos*

Ñuqa hatun kar

Peluchinmi shutikuu. Willariyashqayki allaapa llakishqa kanqaata, tukuykuna kaykanqanpa, kushikuyninchikqa wasinchiqpiq aykushqanami, mamaapis mananami ñawpanawtsu asikun, taytaapis uryayninchaw kakun. ¡Llapan hunaqnami hunaqashqa chaykaamun, puñukuykaptiina! Wakin hunaqnaaqa mananami rikaanapistsu. Waraanin shaarikurir puñunanta waquq (makallaq) aywaptii tariinatsu. Llakishqa qaqllanwan mamaanii niman “aykushqanami wamrallay” ¿Imay uuraraq kutimunqa? “Musyaatsu. Taytaykiwan uryaq yanaqinkunaqa kallpay mañakuychaw kaykaayan, chaymi chayta haqiyta munayantsu. Manami llutatsu, manachayqa chaynawmi kanman, wamrallay”. —mamaanii nimaq, niykur ñawinkuna chipapiq qallaqta rikaa. Piqaata (umaata) qasqunman muchkirkachimar waqukarkaman. Waqaqta mana rikaanaraykurchiyaa.

Allaapa mallaqaykuu. Mamaata huk tantallaa mañakullaa. Yaskiman: “Kantsu, shuyaamay, maypitapis hurqayta musyaanami, taytayki manami qillayta apamushqatsu. Kanan tarimurqa allichikaykullanman, wamrallay” —niman—. *Bombero* nishqan kaarullaata rikaanatsu. Icha (itsa) rantikurishqanachi mikuyta rantimunapaq. Huk kutimi mamaanii taytaata nirqan: ¿Imanirtaq hukkunachaw uryayta wakin yanaqiykunawan ashinkitsu? Pay yaskirqan manami nishpa, umalliq (kamachikuq) karqan, manapis niyanman rantikurishqana kanqaata, manami, chaynawtsu kanan.

Wasinchikta kutimurqunchik. Taytaakunapa qillaynin mana kanqanraykurmi, awiluukuna kaqta aywakuyaa. Allaapa allimi kayan, tantata, arusta, challwata, achka kashkita quyaaman, mana mishkipaykaamaptinpi, allaapa mallaqaywan karqa llapan ñawichantinmi (*verdura* nishqan) mikukurkuu. Tiyuukunapis allimi kayan, mishkita, sapatuta, lapista rantiyaamun. Chayraykurmi paykunawan kakuyta munaa. Wasiichaw kaytami chayqa (tsayqa) munaatsu. Kanan yapay kutikayaamurquu, pipis mana kaptin, suwakuqkuna yaykuykur wakin kaqllatapis apakuyashqa. ¿Imanirraq chaynaw suwakuqkuna kayan? Mana alli runatami suwakuyanmanqa, taytaakunaqa alli runami kayan.

Llapan ampi mañakuytami yachachiyaamashqa: “Wamra Hishuuchu ampipapis hunaqpapis ama haqiyaamaytsu, haqiyaamaptiykiqa imanawraq ñuqakunawan kanqa. Qam naw ñushpimi kallaa, qampa wallkiyniykiwanqa liyunawmi wasillaata taapashaq”.

Yachanqaachawqa achka allpami kan. Yachaywasiichaw warmi yachachikuqnii piñapaamarqan qacha (rakcha) sapatushqa aywaptii. Taytaapapis chaynawllami imaypis kakun. ¿Imaraykur kanqanta musyayankiku? allaapa purinqanraykurmi, yanaqinkunawanpis alli kananraykur, pasaahipis allaapa chaniyuqshi.

Yanaqiikunawan shumaqmi haytanata pukllayaa, taytaa kushin haytanapa qipanchaw ayqikachaptii. Tutay waytikarkamarqan (aparikarkamarqan) humpiita picharir (pitsarir), niykur nimarqan: “wamrallay... ama pukllaynatsu manachayqa sapatuykimi ushakanqa, manami qilliyinii kantsu hukta rantimunaapaq”. Chaypiqmi pukllaanatsu. Taakurirllanami yanaqiikuna imanaw ayqikachayanqanta rikaakurillaa. Huk hanaqnami *Danielito* ñawpaaman shamuykur nimarqan “chapaqnaw (tsapaqnaw) pukllay, chaynawpa sapatuyki mana ushakaanapaq”. ¡Allaapa kushishqa rikakurillaa, chapaqnaw pukllanqaaraykur!

Ichanka... (itsanqa...) ¿Imaykamaraq taytaa uryanqatsu?...
¿imaykamaraq qillayta apamunqatsu?... ¿imaykamaraq mamallaa llakishqa kanqa mikuyaanallapaqpis mana kaykaptin?...
¿imaykamaraq *huelga* nishqan kanqa?... ¿imaykamaraq taytallaa umalliq (kamachikuq) kanqa?...

Empresayuq runaqa allaapa qillayyuq niyanmi, munanqantashi payqa rurakunan, kachaakumi, uryaqninkuna yapay kutiyaananta manami munantsu. Shipash yachachikuqnii yachaywasichaw niyaamashqa San Martín, Grau, Bolognesi, Bolívar, Cáceres allaapa alli kachaakukunami kayashqa, Ilaqta runanchikwan suyunchikpaq sinchiyarqan. Chaymi nillaa llapan kachaakukunachi alli kayan. Ichanqa... manatsunchi.

Shipash yachachikuqnii nin, huk shumaq Hushti shutiyuq warmimi kan, paymi nin imapis mana alli kaptin aw huk runa mana alli kaptin. Chaytami awilaapa tiliwisiyunninchaw rikarqaa: “hustisyaqa uryaqqunatami yanapan, rasun kaqllatami mañakuyan niqta”. Hushti warmiqa allimi, taytallaapawan uryaqqunapa laadunchawmi karan. Payqa manami pantakuntsu.

Ichanqa kachaakuqa, allaapa kallpayuqmi hinaman kaasunpistsu. ¿Imayka kallpayuqnataq?... Allawchi hustisya... Kananchi mamallaanaw waqakuykan ¿Payqa ari manami Peruchaw kamachintsu”.

Ñuqa kachaaku kaytami hatun kar munarqaa. Alliqta taytaanaw uryakuq kaasushaq yanaqiikunata yanapanaapaq. Hinaman tiliwisiyunchaw rikarquu imanawmi uryaqqunata pulisiyakuna qatikachaayan. Umalliq (kamachikuq) karninqa yanaqiikunata mana ayqiyaananta yachachishaq.

¿Imaraykur ari, hustisyaaq ñuqanchikwantsuraq kaykan?
Chaypaq, kananpiq allillanami kakushaq. Taytallaata, mamallaata,
yachachikuqniikunata mañakushaq Hushti warmita riqinaapaq
apayamaatsun, chaynawpa yanasan kanaapaq, allquchay kaptinpis
yanapanaapaq, chaynawpa mana ullpanashqa waqananpaqwan
piñananpaq, runakuna mana kaasuptin.

Taytaaqqa uryakuqmi hina umalliqmi. Hushti warminami
yanasan. Chaymi, ñuqa hatun kar paynaw kashaq, chaynawpa
shumaq Hushtipa yanasan kanaapaq, mana kaasuykayaptinpis.
Yanapanaapaq yachakushaqmi, yanaqiikunapis ñuqanawllachi
yarpakachaayan. Chaypinqa manami hapallaa kashaqtsu.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Cuando yo sea grande” de Luis Castillo Yzaguiere*

Ushanan hampi

Chupan plaasachaw runakunapa shunqunkuna piñaywan puwarqanran. Llapan llaqtachaw (markachaw) taakuqkuna (yachaqkuna), quyallapita chaychaw purwakaayarqan, shipshillapitanami allillapa hustisya shuwayman qayachiyanqanman.

Llapan ruraykunapis chayraykur puchurirqan (putsurirqan). Chaychaw uryaqpis punchun umrurishqa, upapanawpis asiyninwan, runakunapa qapariyninwan kaykarqan. Michikuqpis (mitsikuqpis) patsaypa sapuyashqa, chankanpis pukasyashqawan ankuyashqa, sirkankunapis (yawarpa naaninkunapis) kulluchaw shillqushqanaw kaykarqan. Awkispis upaallalla hina upayashqa, kuka chaqchakuq. Shipashna manchakuqnaw, chakinkunapis paqashqa kar asirunaw chipapiq, shillunkunapis kachkashqanaw, llullipankunapis (lulipankunapis) ripuullunawpis yanayashqawan pitushqa.

Chakwaspis pi mayta qayapaqnaw, shuntutapis wayrachaw pintichiqnaw. Wamrana llullipanaw wankash chukunwannaw (tsukunwannaw) —asichikuq chukunaw— kukuchinkamalla punchurishqa alalaywanpis tsuktsuykaqnaw.

Chay (tsay) achkaq runakunachaw, allqukuna qarwashyashqa iskanaw llimpishqa, chukaru, uyu, hatun piqashqa, waqta tullukunapis chipapiq, shishuyashqa aqcha (aqtsa), lubupanaw rikayninpis, atuqnaw chupashqa, hatun ankuyashqawan muquyashqa chankayuq, —rasunpaypanaw pachka chankashqa— aywashpawan shamushpa mana utirishpa, mana pinqakushpa runakunata muskipashpa, piñashqa rikayninwannaw tapupashpa, allqunaw waqachashpa, kawallukuna mikuyninkuna mañakuqnawpis.

Kikin aylluchaw huk runa allquchashqapaq hustisya rurayninmi karqan, kikin yanaqinlla *Conce Maille* shutiyuq huk waakanta suwapaanaq. Chay huchashqanmi llapan aylluta piñaykachiyarqan, kikinlla kimsa kutina shuwakushqa kar. Chayqa manami imaypis aylluchaw karqantsu. Kaypaq ayllu runakuna niyarqan, kayqa yayakunapa allquchashqa hustisyanmi, kayqa hatun astaytami wanakan.

Inti ramarishqachaw, ayllupa chimpan (tsimpan) wasichaw, tita qachqa miisachaw, inkapa tita qirunwan rurashqachaw,

yayakunapa willapaakuyninwan, tribunalchaw ruray qallaykurqan,
yanqalla shimi rimaykunawan, chaqchaqkunapa shumaqlla yanqa
rimayninkunawan.

Chayllana yayakuna chaqchayninkunata haqiriyarqan,
qumiryashqa (quyuyashqa) wullush kachuykaayanqan
tuqariyarqan, pushuqaykaq shiminkunata makinkunawan
pichapashpa, chaychaw awkis *Marcos Huacachino* shutishqa
purwakayta (huntakayta) pushaykaq nirqan:

—Allaapanami chaqcharqunchik. Kukami hustisya
rurakaychaw willapaakuyninta qumaashun.
Kanan chayqa alli yarqunanpaq upyashun.

Huk umalliq qushqanta huk hatun chakta qiruman (washku
chaqakunaman) tishaypa tishar qallaykuyarqan.

—Kanan chayqa *Cunce Mailleta* apayaamutsun —*Huacachino*
nirqan, upyayta llapan usharyaptin.

Wamaqta, chuskuq wira runakuna tribunalman manyashqata
(pankashqata) apayarqan, kay tribunal runa ayka watayuq

kanqan musyaytsu kanaq, hinamanpis hatun sinchiyuq piñashqa runa kaq, chaychaw kaykaqkunata qayapaqnaw rikayninllawan mikuriqnaw niraqtukuq. Chaynaw kayninwan, yawarchashqa, qatipaqninkunapa chariyinwan, allqkunapa kaniyninwan llapan llatapankunapis karqan. Kay chakra runapaqa kallpayninpis wakamannawmi nirarqan. Imanawmi chakra runa kaynin karqan, kurkunpa sinchin, nikachaq rikaynin, wiraquchanaw kaynin, ñawinkunapis yawaryaykaq, shumaq shunqu runa, kallpayuq kayninpis rikakuq.

—iKachariyay! —apayaamuy nishpa kikin rimaqkunapa shiminkuna wiyakurqan.

Kacharishqana Mailleqa rikrankunata krusarirqan, qala piqanta pallarirqan, piñashqa rikayninta umalliqkunapaq ramaramurqan niykur shuyarqan.

—*José Ponciano* haqachiyaashunki, qanyan *miércoles* nishqan hunaqshi mulinirapa waakanta suwaparqunki, niykurshi Obasta rantikuq aywarqunki. ¿Imataq ninki?

—iRasunpaypa! Ichanqa (itsanqa) *Ponciano* qanyan wata huk tuuruta suwapaamashqa. Chaypinqa hapana-hapananami kayaa.

—¿Imanirtaq chaypinqa kihakurqaykitsu? —Manami pipis hustisya ruramaananta wanaatsu. Ñuqaqa kikiymi rurayta yachakuu.

—Yayakunaqa manami pipis hustisya rurayamunanta munayaatsu.

Ruraq kaqqa *derecho* nishqantami uqran.

Ponciano ñuqapaq rimaqta wiyar, nirqan:

—*Mailleqa* ulikuykanmi (llullakuykanmi), tayta. Suwanqaa tuuru ninqanqa Natividad Huaylastami rantiparquu. Nitsun, kaychaw kaykan.

—Rasunpaypami, tayta nishpa —huk chakra runa yaskirqan, umalliqkunapa miisanman witiykur.

—iAllqu! —Qaparirqan *Maille*, patsaypa piñashqa Waylasta yaskishpa— Allaapa suwa Poncianonawpis kanki. Llapan rantikunqaykimi suwashqalla. Kaychawqa llapanmi suwapaanakuyan.

Chay hitapaanakuywan, yayakuna, puñunaqnaw kaykayanqanpiq, ahayashqa tapsipaakuriyarqan, hinaman achkaq ayllu runakuna wirunankunata (shukshunkunata) piñashqa qaparipa pallariyarqan. *Tribunal* umalliqninqa manshulla, ichik wiyaraarir, qaqlan patsaypa piñashqa nirqan:

—*Cunce Maille*, llutantami niramunki hinaman llapaata asharyaamanki. Ayllupa hustisyanman churaykurmi astayashqayki, ichanqa (itsanqa) umalliq kayanqaaraykur mana alli kanqa, *José Poncianota* rikaykur, hina miisapa huk laadunpa *Mailleta* rikaykur yapay nirqan:

—¿Aykaraq waakaykipa chanin, *Ponciano*?

—Kimsa chunka sulis, tayta. Wachanaykarqannami, tayta.

Kay yaskiyinwan umalliq llapan kaykaq runakunata kaynaw nirqan:

—¿Pitaq Poncianopa waakanta riqin?

¿Aykaraq Poncianopa waakanpa chaniynin?

Achkaqkuna hinallanllachaw, awmi riqiyaami nishpa yaskiyarqan, kimsa chunkachi chaninqa waataqnin ninqannawpis.

—¿Wiyarqunkiku, *Maille*? —umalliq nirqan.

—Wiyarquumi, qillaynii manami kantsu chaninta qunaapaq.

—Uushaykikuna, chakraykikuna, wasiyki kapushunki.

Huk uushaykikunallatapis qumunaykimi, qam manami kaychaw kankimantsu, kimsa kutinami suwa kaypa qam ñuqakunachaw kanki, hikallami Chupanpiq manana kutimuqna aykunayki. Puntakaqchaw alli kanaykipaq hina manana kutipanaykipaq willapaayarqaq. Munarqunkitsu.

Yaachishun (yaatsishun) nishqanta allqucharqunki.

Ishkay kaq kutichawqa *Felipe Tacuchewan* alli kanaykipaq niyarqaq, payta chunka uushankunata suwaparqayki. Hinaman alli-katsishunta wiyakurqaykitsu, runa suwashqaykiwan alli kayta munarqunkitsu, imaypis wiyaachishpa, qayapaakuykarlla kakuykanki... Kananna Poncianoman kay mana alli kakuy ratashqa, waray musyakaytsu pitanaraq ratanqa. Llananpaq mana allimi kanki. Kanan chayqa (tsayqa) chaaramushqa hitarishunwan hitariyaqnaqpaq. Aykunaykimi manana imaypis kutimuqna. Kutimuptiykiqa imanaw kanaykita musyankinami: charirkur (tsarirkur) ushanan-hampitami rurayaashaq. ¿Alli qku wiyarqunki, *Cunce Maille?*

Maille umrunkunata charirkur patsaypa piñashqa tribunalta rikarqan, “wallki” imanawpa qatipaychaw rimay pakanqanta yarparqan, niykur ichik kukata hurqarirkur shumaqllapa chaqchar qallaykurqan.

Yayakunapa umalliqninpis mana upikarqantsu suwapa kayninwan, yanaqinkunata rikaykur, kutiparqan nir:

—Yanaqikuna, kay runa ñawpaakunachaw kaykaqqa *Cunce Maillemi*, kimsa kutipana ayllunchikchaw suwakushqa. Suwakushqanta musyanchiknami, manami rasun kaqninllata nishqatsu, mana suwakushqanta alliqllaqa nimushqatsu. ¿Imatataq paywan rurashun?

—Kaypiq hitarishun; hitarishun nishqanta rurarishun, —huk shimillachaw yayakuna yaskiyarqan, niykur upaallaariyarqan yapay.

—¿Wiyarqunkiku, *Maille?* Alli runa kanaykitami munayarquu, chaynaw kaykar munarqunkitsu. Hitarishun nishqan qamchaw hiqanan.

Niykur shaarirkur llaqta runakunata qaparishpa nirqan:

—Kay runa kaychaw rikayanqayki *Cunce Maillemi*, paytami suwakuq kayninpa kay ayllupiq hitashun. Imayllapis chakranchikman yapay kutimuptinqa mayqanchikpis wañurachishunmi. Ama qunqayaytsu. Umalliqkuna, chariyay (tsariyay) kay runata niykur qatiyaamay.

Yayakunaqa suwa runapa qatiyninwan hina ayllu achkaq (atskaq) runakunawan plaasapiq yarquriyarqan, llaqtata chimpariyarqan (tsimpariyarqan), niykur rumi-rumi naanipa chullukllayllapa (tsunyayllapa), ichanqa “shukuyis” nishqan tablapa waqayninllawan uraayarqan. Chay (tsay) llapanqa runakunapa upaalla aywayninmi karqan. Allqukunapis rinrinkunawan chupankuna llapikashqa upaallalla aywayaq, llapan kashqankunata musyaqnawpis.

Niykur chunka pichqa uurapitana rumi-rumi, kasha-kasha qaara naanipa aywayanqanpa —michiqkunapawan kapish (kaprish) naaninkunanaw—, yayakunapa umalliqnin alkaldipa *vara* nishqanta pallarirqan, kayqa karqan mullu-mulluwan qillay waytawan shumaqyashqa, kay llapan aywaqkuna ichik mayupa kuchunchaw shaaraariyarqan, maa kay ichik mayuqa Chupántawan Obaspa chakranta rakiq.

—iKachariyay kay runata! —varayuq umalliq qaparirqan.

Niykur suwakuqta rikaykur nirqan:

—*Cunce Maille*: Kanan hikapiq chakiykikuna chakraakunata mananami harumunaykinatsu, manachayqa hirkaakunami

piñakurkuyanqa, chay piñayninwanqa kusichaakunami
allitsu kanqa, kallkikunapis tsakiringami, hinaman qishyapis
chaamunqami. Mayuta chimparir kaypiq manana kutimuqna
aykuy.

Maille yapay achkaq runakunapa qaqlankunata rikarqan, chay
piñashqa rikayninwan, mana suwanawpis, yayapa rimayninta
wallkirqan, niykur patsaman tuqariykur patsaypa piñashqa nirqan:
iIsmayta mikuy!

Chusku pintiypita Chillan yakukuna tsapaykurqan, niykur chimpa
hacha-hachakunapa illakaarirqan, allqukunana tsunyaqpa
(chullukpa) aykuq runata rikaykur ayrayakuyaanaq, chayraykur
piñashqa waqyakuyaanaq (anikuyaanaq), chuya ichik qapariq
mayupa yakunman mana yaykushpa. Pi may runapaqpis hitayninga
allitsu, huk chakra runapaq, *Cunce Maillepaqnaw*, kay hitayninga
ayllupiq allitsu karqan, llapan kapunqan uqrayninga: chukllan
(tsukllan), uushankuna, hirkan, chay llapanqa ayllunkunapa shunqu
nanayninmi karqan.

Hitarishun nishqanqa mana alli runapa kawayninchaw wañuyninmi,
chaywanqa ñawpa runa kanqanman mananami kutinnatsu, kay
hitaywanqa ayllupa punkuyninta wichqayninnami. Chaywanqa
kallkikunapa, hirkakunapa, hallqakunapa, sachakunapa purikuq
kakunanllapaqnami haqirinchiq, manachay (manatsay) hinaman

hatun llaqtakunata uraarir mishtinaw kawakunanllapaqmi, rasunpaypa chayqa, huk kuyaq chakra runapaqqa pinqakuyninmi.

Cunce Mailleqa ankaylliqli (rebelde nishqan) karqan, manachi hitayanqanta haqikunmantsu. Ishkay kallpakunami chakran uqrashqanpaq shunqun nanaq: Mamanwan chukllan (tsukllan) ñimaraq mana paywan maman kanman? Kay yarpakachayninmi ayrayaachiq. Chay llakiyininwan, shunqupiq piñayninwan, pukutaynawpis, ayrayaypa yarpachachikuq, chay ichik purikuy hunaqninkunapiq utishqana kanaq, chayraykur ampipa ichik mayuman, chullukyashqa markaman, hina allqkunapis mana waqachaqla kutinaq.

Sinchiyuq, kallpayuq kanqanmannaw *Mailleqa*, mana harunan chakraman hapar, huk maki shunqunta chariqtanaw maakurqan, hinamanpis manchanarqan (mantsanarqan). ñImapiqtaq manchakushaq? ñWañuyupiq? Paytaqa wañuyqa imapis ququrqantsu, chaynaw kawayninwan yachakashqana kanaq, chay (tsay) mana kashqannawlla llakichinmantsuraq? ñChaypaq illapan

pachak pashtaquyq kanaqtsu? Chaywanqa llapan Chupan markata wañuchinanpaqwan munanqanman ayqikunanpaq alli kanaq.

Kay chakra runaqa illapanwan hapayllapa sachakunata kicharkichar kikin qaara-qaara apayanqan, hitayanqan naanipa kinrarqan, chay naanipaqa uraayaqllami manami lluqayaqtsu, Chupan runakunapa hustisyan rurakuyananllapaqmi kaq. Chayqa llaqtapa Tarpeya qaqanawmi kaq.

Chay wichay (tsay witsay) naanipa nakayllapa qishpirirqan, llaqtachaw kaykarna, huk wasipa chimpanchaw, kuntu rurinchaw kuchipa waqachayninnawpis, llakishqa qaparirqan. Punku kichakaarirqan hinallachawna ishkay rikrakuna waquqta (makallaqta) maakurirqan, niykur wiyarqan kaynaw niqta:

—Yaykaramuy, wawallay yaw, yaykaramuy, achka ampinami shuyarayniykiwan mamayki puñunnatsu. ¿Rikayashurqunkitsuraq?

Mailleqa, manami nishpa, umrunkunata ayllukurkur yaykurqan.

Yayakunapa willapaakuyninwan, chakra runakuna wasinkuna kuyanqanta musyaq, imanaw haqchaw kawakuy kanqanta musyaq, chaypaq patsaypa piñashqa, llakinashqa yarpakacharqan:

“*Mailleqa* imayllapis kay ampikunallapa kutimunqami, *Mailleqa* atuqmi, manami manchamanchiktsu, chikimanchikmi, chakwas

Nastasia ñawpanchaw chaqchayta munaptinpis, manami pipis qipaachiqnin kanqatsu”.

Yayakunaqa allimi yarpakachaayaq. Chukllami (tsukllami), mana alli runa imaykarpis kutimuptinqa tuqllan kanqa niyaqmi. Chayraykur ampipapis hunaqpapis mitanakur watiqayaanapaq (michipayaanapaq) churakaayarqan.

Chayraykur chay ampiqa, *Cunce Maille* wasinman yaykuriptin, huk tukuyrikaq yayakunapa umalliqninman willakuq ayqirqan.

—*Cunce Maille*mi wasinman yaykurishqa, tayta, Nastasiami punkun kicharishqa —tiipullllana, patsaypa manchakashqa, liyunta, allquta rikaqnawpis qaparipa ninaq.

—¿Rasunpaypaku, Santos?

—Awmi, tayta. Natasiami waqukurkushqa ¿Pitaraq chakwas Natasia waqunman, tayta? *Cuncemi*...

—¿Illapayuqku?

—Illapayuqmi, tayta. Hurqaq aywarninqa, llapanchik illapashqami aywashun. Cunceqa allaapa chikimi, hinaman illapanpis allimi.

Chay willakuyqa llapan llaqtapa raslla witsikaarirqa... “i*Cunce Maillemi* chaamushqa! i*Cunce Maillemi* chaamushqa! Chay shimillatami manchakashqa llapan kutipayaq. Chayraykur llapan purwakaariyarqa. Runakuna hatun shukshunkunata hurqapaakuyarqa —wañuchikuq shukshukkunata— warmikunana wasinkunapa chimpanchaw unchuypa (chunkuypa) ruyruta rurayaq, allqkunapis chayta maakurir qayanakuqnaq waqachaayaq.

—¿Wiyankiku, *Cunce*? —Nirqa chakwas Nastasiaqa, punkuman rinrinta kinkashaykur, chaychaw *Cunceqa* chaqchar taykaq, qunqashqanawpis imapis ququqtsu—. Hapaykuna shamuqtami maakuu, allqkunapis tapunakuyan pitaq haqqiq shamushqa nir. ¿Manaku wiyanki? Rikaayaashurqunkichiyaa. iImaqraq shamurqunki, wawallay yaw!

Piñashqanaw qiptsiykacharqanlla (chimllykacharqanlla) niykur nirqa:

—Rikarquqna, chakwalitallay, wasichaw mishkilla kukaata chaqcharirquu. Aykushaqna. Huk hunaqnachi kutimushaq.

Kay chakra runaqa raslla shaarirkur mamanpa waquyninta (makallayninta) chaskirqantsu, punkuta kicharqaq niykur piqanta patsallapa hurqarir rikachakurqa. Imapis karqantsu, manachayqa hirkakunapa qarwayllunlla (akapananlla) achiksar qallaraykarqa.

Mailleqa atuqnawpis, alli chakra runanawpis, chay (tsay) chullukchaw (tsunyachaw) musyaq karqan. Mamanta nirqan, huknin kaq puñunaman ayway niykur laatakurkuy, payqa qipaman kutiykur pintiykur ayqikurqan.

Chayllana, tamyanawpis, chukllapa punkunchaw allaapa illapaywan pashtakurqan, hinaman wakin purwakashqa runakuna qaparillapana yuripaakayaamurqan: ¡Wañuy *Cunce Maille!* ¡Ushanan hampi! ¡Ushanan hampi! nishpa.

Maille pachak hapayninchaw ayqikaptin illapaykuna yapay qipaarachirqan, niykur mishinawpis chusku pintiywan kapillapa llucarqan, niykur llapan sinchinwan qatipaqninkunata illapar qallaykurqan.

Llaqta (marka) runakunaqa imayllapis rikaayarqantsu, kay kallpashqa runatanawqa.

Chunka kuti ayllukunapa illapayninwan ratachiyaqtsu, ardaylla kaq, payqa huk illapay yaskiyinllawan pachak kuti qaparkachaachiq. Ishkay uurallachaw maqanakuyta chunka ishkay suwakuqkunata qipachaw haqirirqan, llapanpiqpis huk yayata, chaychaw llapan llaqta runakunata piñaypa shaarichinqantapis puchurachirqan (putsuratsirqan).

—¡Kayniykuna, allqukuna! —qapariq *Maille*, llapan chakra runakunata illapar—. Chariyaamananpaqpis pichqa chunkataran

wañuchishaq. *Cunce Mailleqa* pichqa chunka allqu Chupan llaqtakunami. ¿Maychawtaq *Marcos Huacachinoqa*? ¿Ichik iskutaku (kaltaku) shiminpaq kay shipinawan munan? Shipinaqa armapa kañunninmi kaq, llapan laadumanmi tumarmi kayqa wañuchikuq.

Kay manchakay mana ushaqnaw karqan, yayakuna unay illapapakurir, kay sinchi runawan chuyanchayta (tsuyantsayta) ashiyarqan. Huk pushaqninkuna llapantami aaninan, kikin kawaytapis aaninaq, piñakuyninkuna, kallpankunapis maytaraq aywarqan. Chaypaqqa huk atuqnaw runami alli kanqa, payqa *Maillemi* karqan, llapantapis rimayninllawanmi aanirachiq.

Pinachi *José Facundota*, makinwan tuksishpa, nirqan. “Rasunpaypa —wakinkuna qapariyarqan—. *Facundoqa* munaqqa atuqtapis ulipanmi (llullapanmi), hinaman piñashqa hirkatapis qachwachinmi (qatswatsinmi)”.

Facundoqa shumaqlla aanirir, illapanta pirqaman churarir taakurirqan, niykur huk aptay kukanta hurqarir chunka tullmikama (minutukama nishqan) qatipar qallaykurqan. Kukata qatipaarinna hina kukapa mishkiyninwan pirqata pintirir pampaman wingu-wingu pintipa pintir, qaparillapa ayqir qallaykunaq:

—iYanaqi *Cunce!* iyanaqi *Cunce!*, *Facundomi* rimapaashiniykita (parlapaashiniykita) munan.

Cunce Mailleqa aywananta aanirirqan, lluqakunaman taariptinna tapurqan:

—¿Imata munanki, *Facundo?*

—Uraamunaykitami mañaq, niykur aykuy.

—¿Pitaq chaynaw nishurqunki?

—iYayakunami!

—Yayakunaqa supaypa wachashqanmi kayan, yawarta muskir upuyta munayan. ¿Ñuqapata upuyta manaku munayan?

—Manami; yayakunami qamta ninaqpaq kachayaamashqa, munaptiykiqa waquyaashunki hinaman qamwan kikin wishinachaw (chaqanachaw) chaktata upyayanqa, chaynaw kaptinqa mana kutimuq yarquniykita haqiriyaashunki.

—Wañuchiyaamaytami munayashqa.

—Paykunaqa manami; ushanan hampimi, ñuqakunapa liyniikunaqa. Ushanan hampimi llapanpaqpis, ichanqa kananqa qampaq manami rurayanqatsu. Kallpayki kapushunqaykipiq aqchikashqami kaykaayan. Yayanchik hirkatami tapuyashqa,

paymi mana yatashuyanaykipaq nishqa. Hinamanpis kukata qatipayashqami, kukapis chaynawllami nishqa. Llakinashqami kaykaayan.

Cunce Maille ima rurayta musyarqantsu, imanaw kaykanqanta yarpachakurir, kayqa mana ushakaq manami kanantsu, illapakunapis usharinmanchi, hinaman mallaqaypis chaamunmanchi, chaynaw yarpakachashpa uraq (ulaq), niykur nirqan:

—Waquytapis, chaktatapis munaatsu. Kayman illapaanaq llapan yayakuna shayaamutsun, hinaman ishkay chunka hapayllachaw hirkanchikta, aykunaapaqwan haqirayamaanapaq, mañakuyaatsun.

Maille mañakunqanqa allaapami karqan, *Facundo* ima rurayta chay (tsay) mañakuywan musyarqantsu, manami payllachawtsu chuyanchaynin (tsuyantsaynin) karqan, hinaman ushanan hampi atipaynin hananmanqa imapis kaqnatsu.

Facundo imatapis rurayta mana maakur, allqupa chupanta harushqanawpis asikurirqan, niykur yaskirqan:

—Munanqayki aaniqniykimi shamurquu. Wawqiiinawmi kanki, chaymi wawqiitaqa munanqanta aanii.

Niykur rikrankunata kichaykur, yaparqan:

—*Cunce*, ¿Wawqiyki *Facundopaq* manatsuraq huk waquynin (makallaynin) kan? Ñuqaqa yayatsu kaa. Waraymi nikachashpa llapan Chupanta nishaq, qam sinchiwan waqunakunqaata.

Mailleqa chay ninqanpaq asinar illapanta ñawpanman haqirirqan niykur *Facudota* waqukurkurqan. Chay tanqaynin manchaypaq karqan. Shumaq waquy (makallay) kanaqtsu, manachayqa hatun rikrankunawan llapiriqtanaw (lapiriqtanaw) maakurqan, kuyaychi nishpa, yarpakachaarir paypis tigrinawpis huklla pallaripa tañurqan, niykur pampapa wichaayarqan (witsaayarqan), *Facundo* lluta kuyuyinwan Mailleta hiqarqachirqan, ishkan hanawara patsapa ashanakushpa kuchpakaayarqan. Ishkan suqsipakuyninwan tullunkunapis qachachaq, qasqunkunapis huryaq, *Mailleqa* llalliyninwan (laliyninwan) hanawaraarirqan.

—iAllqu! yayakunapiqpis allaapa —piñashqa qaparirqan *Maille*— rarachaw llipshishqaykimi qalluykita mikurir.

Facundo ñawinta qimchirkur (qimtsirkur) piñashqa qaparirqan: —iYaanami!, iYaanami!, iYaanami! iUshanan hampi!

—iUpaalla, hayu (traysiyuniiru)! —*Maille* yapay qaryarqan, *Fanudota* shimichaw kutaykur hinaman kunkapiq charirkur hatun lawsa (lamati) qallunta qapurirqan, piqanpiq challwata chariqnawpis, kurkunpis uraypa llushushuqnaw karirqan.

Maille nikachashpa asirqan, kuchilluta (kutsilluta) hurqarir chikinpa qallunta ruqurirqan, niykur pampata kutiyta munarqan. Chaychaw wakin runa kaqkunana rundariyarqan. Piqanchaw huk wiluy upayaarachirqan, waqtanchaw kuchilluwan tuksirnin tashtapaarachirqan, qasqunchaw huk qumpay (saqmay) charanqan kuchillunta kacharachirqan. Chaynaw kaykar, kutaypa haytaypa llallirir wasinman ayqikurqan. Purwakashqa qatinqinkunaqa awqaariyarqan, mamanpa rikrankunaman hiqanqanchaw chunka kuti tuksiychaywan kurkullanta lapsuriyanqan (tañuriyarqan).

—iAma chaynawqa rurayaytsu, taytakuna, shunquumi nanan!—

Qaparirqan chakwas *Nastasia*, qaqlaman yawar chispashqa hinaman wamranpa hiqayninwan. Chay rurayqa manchaypaqwan llakipaqmi karqan. Kuchillukunapis, tuksiywan utishqanawpis, ruqur qallaykuyarqan. Huk makiwan shunqunta sutanqanyaq hukninga ñawinta hurqaq, huknin makin qallunta ruqunqanyaq hukninna aqishninta tishaq. Chay (tsay) qaparishpa, asikachashpa, ashashpa rurayaq, hinaman allqukunapis wañuchiq chankankunapa rurinpa muskiyaq, yawarmanpis sinqakunata yakayaq.

—iQarachaashun! —Huk rimay wiyakuq.

—iQarachaashun! —Pachakyantin kutipayarqan yaskirnin.

—iKallkiman paywan!

—iKallkiman!

Chayllachawna kunkanman huk waskata kipuriyarqan, niykur qarachar qallaykuyarqan. Ñawpata llaqtapa qarashtaashun, yayakuna niyanqannawpis, llapankuna musyayaanapaq, imanawmi ushanan hampi kanqanta, niykur qaara-qaara naanipa qarashtayarqan. Qarashtaqkuna, kallkipa chakinmanwan Chillan llaqtapa kuchunman chaariyaptin, *Cunce Maillepa* piqanwan washa tullunllana kanaq. Wakinqa qaarakunachaw, rumikunapa puntanchaw, allqkunapa shiminchaw ushakaariq. Huqta killapiqpis, *Maille* wasinpa punku chakanpiq (tsakanpiq), tsakishqa, winqushqa, qarwashyashqa, wirasapa aqishninkuna, wayta kuruunanawpis rikakurqanran. Chaykuna *Cunce Maillepa* aqishninkuna karqan, yayakunapa hustisyaraykur chaychaw churararqan.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Ushanan-jampi” de Enrique López Albújar

Hanaq patsaman

Atuqkunapa naaninkunapa shamunaq. Qamna rikaq kanki, hirkakunachaw sutaraq pukutay naanikunata, yuraqkunapa plaasankunapiq.

¿Umapiq? ¿Hanaq patsapiq?

Piraq musyan.

¿Paytsuraq rasunpaypa? ¿*Emilia* Huayhua, mamayki?

Icha (itsa) ari.

¿Manaku wañushqa kaykarqan? ¿Manaku kachaakukuna ilikuptirpita washanman *bomban* hitayashqa? ¿Manaku qam kikiyki kayashqa tullunkunata chay (tsay) shuqushkunachaw, Apurímacpa kuchunkunachaw, rikarqunki?

Imaraq kanan nikanki ari, plaasa kuchunpiq qayayaashunqayki rikanqaykipaq, hitaraykaq kanqaykipita, sinqapawan rinripa yawaryashpa, qasata (qahata) mana maakushpa, kiriykikunaman millwanawpis hiqaqta rikar.

Waraaramunqanami. Hunishchaw (hanan patsachaw) paqaspa waraq quyllurpis (kuchi pishtaqpis) yarqaramunnami, achiksayta yawaryaachishpa.

Waraka wikapaq runakunapis shayaamunqami, haachankuna, piikankuna (wikapankuna), haqrash illapankuna charishqa (tsarishqa), maa “sindirista wamra” (*terruco wamra*) kawaykanraqtsunchi nishpa.

Yuyayniykita apamushqanawpis, hapayninkunata wiyanki, plaasaman purwakashqa (quchukashqa) yaykamuqta, ahaayaqtawan qaparipa lluta rimayninkunata, ichanqa qamqa qipankunachawnami kaykanki, qamman chaamuqta maakurir, qipayashqa hiilupa wayrantanaw haqirishunki.

Kananqa mana lasaq kurkuykiwan, patsa pukutaypa qitunnawpis, plaasa kuchunpiq shaypa (ichiyapa) rikaraykaamunki, kurkuykita haytakuykaqtanawpis.

Yarqaramushqa tayta Intip, hirkakunaraykur yawarchashqa quñuq qurin (hurin) ramashpa kaykan.

Chayyaq warmikuna quyapa lluta parlakuyan iwkaliptuchaw urpikunanawpis, illapapiq rantinnawpis, runakuna piikunkunatawan paalankunata apayaamushqa. Plaasapa kuchunchaw qarachaykayaashunki.

—Kayman, kayman —*teniente gobernador* nishqan nin,
kunkanchaw chalinarişqa, şillpi chukurishqa (tsukurishqa)—
kaychaw chakipa chakatatanawpis rikrankuna kicharişqa
Antaqucha naanita rikaraykar, *terruco* nishqankuna yapayqa kay
kuchupa manana yaykayaamunanpaqna.

Rikaraykanki imanawmi allpawan kurkuykita chapayanqanta,
wakin warmikuna niyanqannawpis, Wawallaran kanaq ari,
mamanraykurchi chayman yaykurqan.

¿Mamaykiku?

Naaqa rikanqaykillapa kutichinki, uma *Escalón* urayninpapis ama
(mana). Chaychaw, tiyuyki *Sabinomi* yuriramun. Ashnunkunata
ishchaw nishpa shaarachin pampayniykita rikaananpaq.
Witinki. “¿Mamaykiku?, kawaykanku, nishunki, umaninchawmi
shuyaraykaashunki rikaarirquumi”. “Arday nishpa, yaskirinki,
arday, qampis wañushqami kaykanki”. Chaypinqa mana
yaskishushpa, puntayaanapaq ashnunkunata kumar qallaykun,
naanipa aywayaanapaq.

Aya wasiykiman chakata hawiyanganyaq, llakinashqa
churakaarinki, aya marka qutunman naanita rikaykur, chaypa
illapakuqkunawan shipshi chaamunqaykita, ulikuqkunata
(llullakuqkunata) astaynin qunaykipaqshi “Shaariypa
chuntayuqninta (*autoridad* nishqanta) maakuchinaykipaq”,
chaynaw yanaqi “Wence” umalliqa rimaynin karqan.

Chaychaw kananqa rikakuykanki, achkashpa (washkipa) qaratsanwan pitushqa, wakinnawpis wayaw (ramrash) sachakuna kallki kaqpa yaykuykaamunki. Rinriykikunachaw waqanran yakupa kullkull waqayninwan rikachakuq warakakuqkunapa qapariyninwan: ¡*Terrucos* nishqankunami atakayaaman! ¡Atakayaaman! rumi-rumita pintishpa ayqinqanchaw, hina wayraman illapata kachashpa, tumpayman yarpakachaarir manaada kanqanta aw mana manaada kanqanta... Chaymanmi llapanpiq warakakuqkunapa patrullankuna yuripaakayaamurqan, hinamanpis ayllukuna allqunkunawan, warminkunawan yuriyaamurqan, chay (tsay) kikinshawmi qamkunapis dinamitakunata pashtachiyarqayki, kaynaw qaparishpa llapan uli (llulla) runakuna wañuyaatsun nishpa. Chay kikinllachaw ish kay, kimsa, chusku warakakuqkuna yawar shututikar hiqayarqan, niykur huk ayllu runa, niykur huk warmi... Chay mana llalli qkunata ayrayaachiyarqan, chayraykur illapashpa, warakawan rumita wikapashpa, hinaman tukrukunawanpis, kurkupurapis qallaykuyarqan “yanaqikunata (*terrucokunata*)” qipaachir, niykur ayqichiyarqan “imapis quqamarqantsu” ullqkunatawan warmikunata mashtaraykaqta haqiriyarqaa.

Qam kikiykimi qiriyashqa hiqarqayki warakakuqkunapa rumi wikapayninwan, hinaman puyukunapa qipanchaw dinamita laatakunata wikapaq kanki. *Teniente gobernador* nishqan shinwakunachaw, rumikunachaw, qucharaq yakukunachaw ayrayashqa qapariq llapan qipaqqunata qatirnin, i“Llallirqunchik! iLlallirqunchik”!...

Kananchayqa wakin yanaqiykikunata pampaykaayan, munisipyu wasipiq qarachaypa hurqarir.

“Huk llapan kuchuchaw churakaayaq, llaqtapa yaykamuyrinta taapayaanpaq... Chaychaw runakuna washkuta makyanakushpa kaykaayaptin, pichi wamaqta qaparin plaasapa wakninchaw aya markaykita tukshishpa (tuqushpa), iRikayankiman! iRikayankiman! iEmichaqa wamrapa aya uchkunman waytankuna churarishqa!

—iMaychaw! iMaychaw! —yapay llapankuna rikaanakuriyan.

Kikiykimi ñawiykita alliq kichanki, chaynaw kaykar paytaqa maychaw kaykanqanta rikankitsu.

—iIllakaarishqanami, Tomasapa wasin qipanpa hiqarishqa (aykushqa).

—¿Imanawshi? Payqa wañushqataq, manaku musyayarqunki?

—¿Ichanqa... waytakunaqa?

—¿Waytakunaqa?...

Kanan ayqikaayan. Qam kikiykimi ayqikanki.

Chaychaw kapllallaykaqwan (*frescas* nishqan) purun waytakuna kaykan. Pallarirkur muskiyan... ¿Maypitarraq apamuq? Wak chimpa Pampas mayupitachi, chayllapami hinaman chay (tsay) kikinllachawmi kaq: Atuwarkuchaw. ¿Atuwarkupiq?, imanami!, ¿piraq chay (tsay) pachan kuchillunawpis puntash qaqaman llujanman? Paychi aywarqanqa, warmi wamran kaq, ¿manaku musyayarqunki? ¡Achachay!, yaqa hupaychi kananqa. Wayra warmitsuraq, piraq musyan, wayra warmi. ¿Manaku?, turmanyay warmi icha (itsa), Tulumanya yaya Amarupiq..

Wiyakuynaykita haqirinki Shawiwan tinkuq aywaykankiraykur, yapaymi ashnunkunata qatir shamuykan, hinalla, Ocrosпита kutimunqannaw, imaypis Zaragosopa chaqnayninta (shawayninta) apashpa uraamuq.

Ichiklla piñashqanaw rikaashunki. Imata shuwararqayki, mamaykiqa Changa naanipanami aywaykan.

¿Changata? ¿Chaypa wañushqa aywaqkuna niyashqan?,
¿Chaypiq patsay llaqtapiq aywakuyllayta (*despedida* nishqan)
rurayanqanpiq?

Awmi, chay (tsay) kikinpa.

Payqa, payqa maytataq aywarqan?

“Ñuqaqa huk naanipami aykuu”

Llakishqanaw, utishqanawmi qaqlan rikakun. Makinchaw rikanki.
Chaychaw yawaryaayan ñawpa rukanakuna kayanqanchaw.

Allawchi, chay patsakunapachi purikuykaallaq “watakunata” ashir,
chay qura hupaykunapa rukanankunata wiñachiq uqrayashqanta
Coropunata lluqayta munayashqanchaw, kayqa hatun hirkami,
chaychaw Awkikunawan wañushqakunapa haaninkuna kawayan,
kawaychaw rurayanqanta rurar.

Karuukuriptin, waqayta munaqnaw, qampa shunquykipis llakinan,
allaapa chay kutipiqpis sindirukuna apakuyanqanpiq, hatun
maqanakuymán aywashun yanaqikuna nishpa, tuurunkunawan
chakranta yapyaykar. Payqa aywayta munarqantsu.

Imanawkarpis, huk haqrash illapan washaakunanpaq quykur
apakuyarqan... Awilu allaapa llakikuywan wañunaykaptin, huk
chisi uurana mamayki Emichaqa, chachilata taapanaykipaq
niykushurniyki aykurqan, hirkapa kumpakuna aywaykaayanqanta

chaskiq, hinaman wawqin kutimunanta mañakuqpis. Paytapis apakuyarqanmi, awilutami Shawipiqpis, payraykur wañurqan, warmi wamranraykur... Chaypiqqa paykunapaq imatapis musyarqaykinatsu. Wañuyashqankunapiq, pi karpis willakuyta apayaamushqanyaq... Tsuqashqa (shuqllishqa) shuqushta rikaarir kutiraykamuptiyki, huk sinchi maqakuqwan tinkurqayki, payqa llaqtatashi aywaykaanaq pikuna mamanta, tiyunta, wakin maqanakuychaw wañushqakunapaqpis bingakuq, niykur, yanaqi, *Ejército Popular* nishqanman yaykunaykipaq mañayaashurqayki. Kanan tiyuyki Kolpa naanipa uqrakaarin, Changa wichaypa kutirinki... ¡Ayway!, allichawraq yapay rikaarinki. Pay chaychaw kaykan, mamayki, aywaykan, wayrachaw siqiskunapa (siqsikunapa) hananchaw kaskaqnawpis, ratashninpis lapapashpa. Piraq musyan, paqu (musqu) ñawinkunachaw patsa piñayta ichapis (itsapis) apakuykan. Kanan yapay rikaashuqniyki kutishqa, siqiskunapa yuraq waytanchaw shaykan, hinaman makinwan qimllar qayaykaashunki. Allaw mamallayki. Kananmi chayqa hapallanlla aykunqatsu.

Rasllari. Intipis hiqarkunnami. Naanikunapis wichqakaykannami.
Punchuykita hitarkur chay (tsay) wichayta lluqanki.
Qutu qumir pastu hananchaw taakushpa, pay shuwaashunki.
Chay hirka puntachaw pukutay naani taarin.
¿Hanaq patsaman, uma patsachaw?, yarpakachanki, ¿chaypa?
Mayupiq ilashqalla wayra wichyakachashpa lluan.
Llakinashqa, hapallankunalla llaqta wasikuna tigrariyan, kanan
uura chakra runakuna wayaw sachachaw wañushqankunata
waytikaayan, aya wasipa washaninllachaw.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Hacia Janaq Pacha” de Óscar Colchado Lucio*

Kuchillakuq awkis

*Pipis wañunanpaq ichikllana pishikar,
hapayninkunata ayllushpa haynin purin,
kawayninchaw llatapankunata yakakushqankunawlla,
punchushqa, chukushqa (tsukushqa), llanqishqa.*

“Tomasapaqa imaypis rantiqnin kanmi, Pillumi” pay willakunaq.
Maa awkisqa machakurkur mulaman ancashllarkunaq, chukunta
pikllukurkur, alpushanman kuchillun yakakurkur yarqunaq.
Chay (tsay) ampiqa killapis yuraqas yarqunaq, Mamaacha
puchkaqtapis (putskaqtapis) rikaanaq. Chay rikanqan imapis
ququrquntsu. “Taapakuq anhilpis manami washanqatsu, karahu”.
Awkispapa shunqunpis patsaypa tsuqakashqa kanaq. Piñayninpis
patsaypa ayrayaachiq.

Manchaypaq, patsaypa ranra, chay (tsay) wichayqa kanaq.
Kallkitaqa qipaachashqana kanaq. Chay uuraqa tsunyalla
(chulluklla) kanaq.

Hirkapa karunchawraq chukllapis kanaq, naanipa kuchunllachaw.
Iwkaliptukunapis allaapa hatun kayaq, payta wallkiqtanaw
niraqtukuq.

Awkisqa chukllapa ñawpanllachawnawllana kawallunta pakanaq,
niykur maakuqllana chakipa aywanaq.

Kuchillupa chipapiyninga sachakunapa rurinpa nina kurunawran
aywaq.

Allqkunapis shumaqlla waqachayaq, chay (tsay) uuralla wasipiq
runapa yupintanaw yarquqta rikaanaq.

Sawaypuukana, kanan chayqa (tsayqa). Ishkay ninatanaw
rikaanaq.

Imatapis mana rikaqnawpis, hihunaqa punchunta katarkur naanipa
uraq. Hunaqanmannaku karqan laadunpa purinanta.

Kanan chayqa llapan kurkunta rikaykunaq. Qaqllantaqa alliq
rikaanaqtsu. Chukupa kuchun llapikashqan qaqllanta asquuchinaq
(ampiichinaq).

Iwkaliptukunapis qitsitsir qallaykuyaanaq.

Pampatsaakunanllapaqpis tiyinpupis kanaqtsu.

Pumanaw pintirqan, huk makinwan kunkanta charirqan,
hukninwanna ishkay, kimsa, achka kuti chukiwan (chawillawan)
tuksishpa yakakacharkurqan...

Huk kumayllawan uray sinqaypa naaniman wikaparamunaq.

Nikachashpawan kushikachashpa killapa achkinchaw riqiyta
munanaq.

Wañuy hamaynin kachaychaw, huk runa qaqlanta pallariyninta
shuwararqan, chaychaw piraykur, imaraykur wañunqanta
musyananpaq.

Chayllachawna, qaparipa ashay munanqanllachawna, murku
(upa qallu) tikrarinaq, tsuktsurinaq, huknin kaq runata riqiynin
munanqanchaw, maa chayqa kikinllapa wañuykaq waaninlla
kanaq, waqtanchawna kuchillupa tuksiyninta maakunaq, maa
wañuyninga haqrunchaw (qaqrunchaw) laturiqтана maakurinaq.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Viejo puñalero” en Hacia el Janaq Pacha de Óscar Colchado Lucio*

Ayawarkupa raqranchaw

“Pipis allaapa yakunaykar puñukuptinqa, pullan ampishi piqan kurkunpiq rakikaarin, niykur yakuta ashishpa iqiqiq! iqiqiq! iqiqiq! qaparishpa paarin”. Aa chay (tsay) yakunay llakinaachimaq chaypin Waylillasta urarqaa, ashnuukunata qatishpa, mutita, papakunata, awaskunata ashnuman chaqnashpa. Ukramarkachaw kukakunawan trukanaapaq. Patsaypa utishqa, imanaw karpis huk machaykama charqaa, niykur kustalniikunata puñunaapaq mashtarqaa.

Chaychawmi, wamra, Rumaldo Matos puñuykaptin, wutaskunapa *espuela* nishqankunata, ichin! ichin! waqachishpa chaamurqan, manchaypaq Nakak, sinchi pishtaaku ari, paytaqa ashnu qatiqkuna naranhukunapa, chirimuyakunapa rurinpa sablin charishqa aywaqta rikaayaq. Chaychaw runa puñuqta rikaykur upanawpis asikurqanchi, huk ruquyllawanchi piqanta pintirachinman: Maypiq untu hurqananqa kanaqna, Paqchawan Parquy minakunata rantikunanpaq.

Yarpaa piqaa pintiypa shishusapawan siqiskunapa (siqsikunapa) pachanpa itaq pum! itaq pum! itaq pum! qaparishpa kuchpakar qallaykuqta. Wañunaypaqnawmi yakunayniqa karqan. Huk chuntachaw wankukarirqaa, imanaw karpis paskakarirqaa. iAa puucha!, sutaykachashpa pallarikarkur wayrachaw kayta maakurqaa. iAchallow! Paariyqa shumaqtaq kanaq... Kinraypa kinraypa kallkiman qaqashyayta llallirqaa, ichikllatapis chaychaw yakuta tarirqaa. Liqitanaw karqan, imapis quqamarqantsu, chaynawta tiqnaq upurqaa. Chaypiq, kanan chayqa, kurkuuman ras aywashaq nirqaa. Chaynaw nishpa yapay wayrakunapa pallarikarkur qaparita munar, iQiqiq! iQiqiq! iQiqiq! nishpa, pachanpa uranqaata lliqapashpa, chaypiq waqtan kaqpa wichanaapaq (witsanaapaq), hinaman chunta qirukunachawpis yapay manana wankukanaapaq. Rarachawqa killa achiksaamuq; iachik! yuraq llatapashqa, Pashñachanawpis, purikachaamuq; washaninllachaw huk naanita rikachimarnii, chaypa ishka runakuna qipinkuna katashqa chakillapa aywayan... ñuqallaaqa lliqayllapa aykunaa karqan, chaychaw rikarqaa huknin kaq rukananwan tuksimaqta, niykur ishkanakuna shaykur achka kuti chakatata rurayarqan. Chaymi piñarkachimarqan. Imanaw, supayku kaa aw imanawmi chakatata rurakuyaananpaq nishpa, kinrayllapa aykurqaa, manchachillatami munarqaa, iQiqiq! iQiqiq! iQiqiq! qaparipa, huk kutikunanawpis.

iAchachay!, Filli! iShamun! iShamun! Chay shukshuta charay kashakunata ashinqaayaq, chaymi manchachin (mantsatsin). Rumiwan qumpaykuy, manachayqa ichuq (itsuq) kaq llanqiykiwan. Chayshi hiqarqachin.

iAyayay! *Fidencio* Tawlliwan Eusebiataq kayan, warmin. Kanan chayqa rikaykayaamatsun, karahu, awkis kaq naaqa allaapami chikiykaman, warmi wamranwan kanqaaraykur, Akuucha Tawlli quwanwan hina ish kay wamrankunawanpis. “Medardutami willashaq, mashaata ari, mana manchakuq (mantsakuq) imaykanataq qamqa kanki”, tutaymi nimashqa, tukrunwan wirumayta munar, warmi wamranta quyuy quyuy maqarir haqirishpa. Kanan chayqa rikaykamaatsun, karahu, manami musyantsu chankankunaman yakakarkur manchakachinaata, chakwasqa ardaypanawmi ‘tankar kashata’ ashikan, chay kashapa yuranchawshi qiqiqta wankukaachiyan... chaytami hika uura awkis maqaq aywaa, ichanqa... iay!, éimanaw?... sawaypuukanaqa llanqinwan awqaykachimashqa, kanan chayqa hiqaykaa...

Qiqiqqa sinqapashi hiqanaq, wamra, patsaypa upayashqashi ishkaq awkiskunapa ñawpanman hiqarkunaq, manashi yapay shaariytapis atipanaqnatsu; chayshi Filliqa naanipa ñawpanchaw hitaraykaq hatun rumita pallarirkur niykur witirkur qumpaykunaq (saqmaykunaq).

iAma wañuchimaytsu, Filli, chay (tsay) rumiwan qumpamaytsu,
qamkunata imatapis mana rurashpami kurkuuman kutikushaq!

Qiqiq aw uma pawan, piqa paariq niyanqannawpis,
mañakunaqshi, wamra, runa rumiwan qumpayta munaptin.
Ardayllashi mañakuynin karqan, hukninqa qumpaykunaqllashi.
Maa ratanaqtsu, kinkashakuykunaqshi, patsallatashi
tsuktsurachinaq. Filliqa rumi chariq (tsariq) yapay ayqinaq,
maa warmin, *Cutilde*, harkaykunaq.

iHaqiriy, Filli, wañuchitsu. Manapis ranya kakunman! waray
riqinapaq chay qawchi (kutsuq) rumiwan kurkunchaw siñalaykuy.
Kay markallapiqmi pipis kanan, qaqlanpis allpachashqanataq, chay
rimayninta pipa kanqanta manaku riqinki?

Maa sawaypuukana awkisqa siñalamarqantsu, chayllachawna
iparr! iparr! rurashpa kutikaarirqaa, niykur piqankunapa
hananman pallarikarkur paarirqaa.

iImapis quqamantsu, Filli, waraymi pipa kunkanchawpis puka
siñalashqanchikta rikaashun. Chaychawmi riqishun!

Patsaypa nanaqchashqa, kurkuu machaychaw haqishqaaman paarirqaa, Rumaldo Matosman yapay kutikar, llapanta kutichinaapaq yarpakachashpa... Ruri kallkipa karuta paarikarna, chushakkuna (chusiqkuna) paariqta rikarqaa, chay ampipa paariq pishqukunaqa, wamaqlaqa qiqikunatashi wallkiyan; ñuqallaamanqa antis manami witiyaamurqantsu.

Paariq piqaa manchakaykurqanmi, wamra, machaypa uran rurichaw warkukunawan warkuraykaqta tariykur, shutuypa shutur anta paylachaw ninapa achachayninwan chulluykaanaq (tsulluykaanaq), manchakashqashi iqiqiq! iqiqiq! iqiqiq! qaparishpashi yarqunaq.

¿Imanaw? ¿Imataq chay? Machaypiq qapariqtanaw wiyaykur nirqaa, chukiita (chawillaata), pilchishqawan yawartsashqa llatapaata paqarir kutinaapaq. Chaychawmi rikarqaa wañushqa aya umapa piqan, imanawmi paarishpa ñuqaman shamunqanta, chayqa hitaraykanchi nirqaa, wakinkunawanran mana alli kaqkunatapis chisi uura pampashaq nishpa yarpakacharqaa. Ichanqa ñuqaman kinrayllapa shamuqta rikaykur, Urqupa mana alli kachaynin, hirkapa apun nishpachi, chay uraypa ayqillapa pintiykurqaa qachpi (manchay kallki) kanqanta mana maakushpa.

Qiqiqqa hanaachawna karqan, iAnanawwww! mana imapis
kaqllaman hiqashpa qaparirqaa, patsakamaqqa charqaatsu,
maa umallachaw qaqapa huk punchanllachaw shawaraypa
ratarirqaa, maa huk kaq chankaqqa raqrachaw charikashqa,
wakin kurkuuna wayrachaw shawaraykar, paskakaytapis
llallirqaatsu... Chay llapanpiq unaypitanami, kayllachaw kakuu.
Ura naanipa runakuna aywaqkunapis, kallkita chimparir, kay
shutin churayashqa: Ayawarkupa raqranchaw aw wañushqa
shawaraykaq nishpa; hinamanpis llakikunmi niyaamanmi. Chayta
niyan wakin ampikunapa qaparinqaaraykurchi, ñawiikunata
kichar wamaqllata karuchawpis aw kayllachawpis qiqiq aywaqta
rikaa. iWiyaykamarqa, manchakar itaq pum! itaq pum! itaq pum!
qaparishqa ayqikun...

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“En el cañón de Ayahuarco” en Camino de zorro de Óscar Colchado Lucio

Lucerupa yupinkunapa qipanninchaw

Niyaamarqan kay Cólcap llaqtachawqa, mayuta chimpanir, Carrasco qiwankunachaw, lluychullaa Luceruta tariyman. “Chaychawmi michikan. Ñuqami rikarqun”, qanyan chisipa Carhuamanca runa nimarqun. *Lucero*, chaynawmi ashmallaa shutikun, manami imayllapis markallaa Rayanpiq yarqukushqatsu. Papis apaqqa chiki karchi apakushqa.

Paallillaa, *don Alberto Montañéz*, kallkichaw waqaqta rikaykamar, pushllasapa chakiikunata rikaarir, nimarqan:

—Waqaytsu, wamra, ichik kukata rantimuy, ñuqami qatipaaramushaq.

Paymi Gumercindota nirqan: “Chay wayaw (ramrash) shipashqa kuyashunkitsu. Sarsillunkuna, siwinkuna rantinaykillapaqmi ulipaashunki. Huk hunaqmi haqirishunki”. Maa chaynaw karqan. Chayraykurmi kanan Gumercindoqa Jimbeta uryaq aykushqa. Brunoqa kamyunayrupa yanapaqninmi.

Kukan aparamuptii, paalliiqa shumaq akrarir, achka kuti puukapaarir, tapumarqan:

—¿Apamurqunkiku ima llatapanllatapis lluychuykipata?

—Awmi, paalli —nirqaa—.

Kaymi pukas sintallan shipash *Amelia*, yachachikuqnii, ñushpillaraq kaykaptii kunkanman yakachinqan (churanqan).

—Chayllapaqmi, wamra. Chay sintapa puntanta charirkur, kimsa kuti lluychuykipa shutinta ninki, qayaqtukushpanaw. Kanan chayqa qatipaashun, shumaq yuyashpa, kukapa rapranta shumaqlla mañakushun, llapantami rikan ñawinchik mana rikanqanta.

Llapan kallpaawan ashmallaata shutinpa qayakachaariptii, paalliiqa huk aptay kukata pallarirqan niykur wirpanchaw chakata rurarir, mana shiminman yakashpa, upaallalla qichwachaw mañakur qallaykurqan, wakin ninqantaqa kaayirqaatsu.

Chayta ruranqanyaq, shiktukashqa qaqlanta rikaraykarqaa, uchuklallan kirunkunapis iskuwan ushakashqata, saprantapis shishuyashqa karu karullatana, huknin ñawin chipapiqta, huknintaqa quyuwan chapakaykaqta.

Niykur, achka kuti intita rikaykur kukapa tullunkuna patsaman aqtushpa, rimarqan: Chimpanaykimi (tsimpanaykimi), wamra, ish kay mayuta qullaman, chaypami tarinki.

—Tayta, ¿kay naaniku Cólcapman aywan?

Kay runaqa piqapiq chakiyaq rikaamarqan.

—¿Maypitataq shamunki, wamra? ¿Manaku rikanki mangaada chaaramuqtana?

Llaqtaykita kutikuy. Cólcap karuchawran.

—Machaykuna kanmi, tatay. Hinaman qaqakunapis kutakaakunapaq kanmi. Cólcaptami chaanaa.

—¿Musyarachimankimanku imaq aywanqaykita?

Patsapis ampirirqanna, hirkakunapis chullukyaarirqanna.

—*Lucero*, lluychuu ashqimi aywaa.

Mana kaayishpa rikaraamarqan. “¿*Lucero*? ¿Lluychu?, kirunllachaw rimaqta wiyarqaa. Tapumayta munaqtanaw rikarqaa. Ichanqa upaallaakurirqan. Kayllata nimarqan:

—Ayway ari, wamra, chaypinqa; shumaqlla yaw.

Hunishta rikashpa ras hapar qallaykunaq, hunishpiqpis, quchukashqa urpikunata, illapanawpis, chimpaqta rikaanaq. Karuchawna chakata rurakuqta rikarqaa, rimayninpis wayrawan chaaramuq:

iHishu! iImanawtaq kay wamrata hapallanta haqiyen!

Lucero shutin churarqaa ñawinkuna manami huk shutipaq quqtsu. Achki (atski) chururushqanawpis chipapiq, ñawita mana qirishpa. Shumaqlla rikayninpis shunqunchikta mishkichi. Llullupiq waatanqaaraykurmi, puma wañuchinanpitami washarqaa, maman kallkichaw hitaranqanyaq, llapan kallpaakunawanmi ñuqa kuyarqaa.

Llaqtapaqa kachayllami purikuq. Ñuqapa kanqanta llapanmi musyayaq. Illakarqan (uqrakarqan) huk llaqtapiq, mana riqishqa runakuna, Rodeo raymipaq shayaamuptinmi. Ñuqa kikiymi, upanawpis, uqraykurqaa, Anguy puukaqkunata qatikachar. Imayka shumaqmi instrumintunkunata waqaykachiyaq waynukunata, aywallaykunata rashkayaq. Shumaqmi tintinyaachiyaq ari. Shunqutami kushichi. Chayraykurchi awkis *don Federico de la Cruz* shutiyuq, kushikuywan machashqa, wayna kallpanwan huk hatullan nuwilluta siqirqan. Chayraykurchi Isidorapis llapan raymichaw huk qachwallatapis (qatswallatapis) haqirqantsu. Agustínnaaqa “wahii” qaparishpa sikita tapsikuykurqan. ¿Imanawraq aayakashqa kakurqaa Luceruta qunqaykunaapaq, kuyashqa lluychullaata?

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Tras las Huellas del Lucero” de Óscar Colchado Lucio*

Kullapa (quyapa) wayran

Wasinchaw, wamrata, taytankuna niyarkan:
“ayway waakanchikkunata watukaramuy,
allikushi kaykaayan aw manakushi”. Wamra
Hatunwaylasman, hatun wayllapampaman wicharqan.
Chipapiq llullu pastu hananchaw, wamraqa chipapiqwan quri
qapaq wasita tarinaq, chaykuna ñawinta qisqayaarachirqan.
Hatun punkun hina llapan qawaakunankuna kicharaykaanaq.
Chay punkupa wamraqa rikapakuq yaykunaq, musyayta
munanaq chay hatun wasi imanaw kanqanta hinaman pikuna
yachayanqanta. Rikarqan hatun kanchatallata hina achka
puñunakuna kuchunpa wichqashqata. Huk kutanchawna huk
shumaq shipash quripita rurashqa taakunachaw taykaanaq.

Kay shumaq shipash qarwash aqchashqa (aqtsashqa) shumaqlla qayarinaq, niykur huk shumaq quri hiilupiq champi (kanasta) awashqata rikaarachinaq, luklikunawan (wayukunawan) ruusaskuna tinkushqata. Maa wamraqa ayqikunaq. Ayqinqanchaw pastuchaw mitkaykunaq (rankuykunaq) patsaman hiqashpa. Huk shumaq shipash shaarichirnin yanapanaq. Hatun wasinman yaykunapaq aanichinaq mishkiq luklikunata (wayukunata) qunanpaq, wamraqa manami nirqan. Pastilkunatawan mishkiq luklikunata qushqayki ninaq, wamraqa hina manami ninaq.

Chayraykur, shumaq shipashqa rikrankunawan millqanaq, niykur hatun wasinman apanaq. Wamraqa mana riqishqa shumaq shipashpa rikranchaw alalayta maakunaq. Maa chay alalayqa shumaq kanaq, kurkutapis usunkaachiqtu, haanitapis shunqutapis llakichiqtu. Hatun wasipa rurinchawna, wamraqa qullmiyashqana chay (tsay) shumaq shipashta rikaanaq pukutaynawpis ushakaq kanqanta, winchusnawpis uchukllallan, anhilnawpis shumaq kanqanta.

Hunaqhunaq aywayninchaw, llapanpis shumaq shumaqlla kanaq. Wamraqa shunqu kushi-kushilla kaq, taytanpa wakchalla (waksalla) chukllantapis qunqashqana kanaq, mallaqanaqnapistsu. Kay suqu ñawishqa shumaq shipashwan payqa luklillata (wayullata) mikuyaq, kay warmiqa pirqapa uchkunpiq hurqaq, mana lukli karpis, shumaq mishkikunata, mishkiq chawa sarakunata

hurkaq. Chay llapan hatun wasichawqa kachita, achachayta, ahayayta, mallaqayta, yakunaytapis riqiyaqtsu. Alalaypis shumaqllami kaq, mana maakuyllapaqmi, haynitapis llakichiqtsu, makitawan shunqutapis manami usunkaachiqtsu. Achka killapiqna, wamraqa shumaq shipashta mañakunaq taytankunata watukaq aywananpaq. Maa payqa musyanaqtsu, taytankuna llapan Hatun Waylaspa, Sihuas llaqtapa, wakin llaqtakunapapis payta ashiyashqanta, taytankunaqa wañushqanami nishpa waqayaanaq. Shumaq warmiqa kay wamra taytankunata watukakuq aywananpaq aaninaq. Yarpaachinaq, hatun wasinpaqwan llapan kapunqanta pitapis mana willakunanpaq. Alhurhan rurapunaq, chaypa huk kuchunmanna qallwash sarata winanaq huknin kaq kuchunmanna yuraq sarata. Mallaqarqa chay sarakunallata mikunki ninaq.

Wasinchawqa, taytankuna kushishqa chaskiyaanaq. Wamraqa qallwashwan yuraq saran qaranaq, maypita chaamushqanta mana nishpa, paykunana, allaapa kushishqa: triqu shaqwita aruyaapunaq. Maa wamraqa pukutaq siwillayuq, kachiyuq shaqwinta upuyta munanaqtsu. Maa wamraqa shumaq warmipa alaq mirkapanta ankunaq, niykur Hatunwaylas chipapiq quri hatun wasiman aykunaq, chay (tsay) llullu pastuta shullpapaypanaw imaypis wayraqa kuyuchiq.

Yapayna wamraqa hatun wasichaw alaq luklikunata,
mishkiq rahuta, chawa sarata mishki-mishkilla mikuq.
Huk hunaqna, allaapa llakikur, shumaq shipashta yapay
mañakunaq, wasiita yapay aywarillaashaq nishpa. Payqa
yapay aanirinaq, hinaman kay kutiqa naranhunpis, limanpis
pikshanman winapunaq ayllunta qarakunanpaq.

Taytankunaqa llakishqa, piñashqa aykuyninpita kayaanaq,
kananpiq yapay kunimuptingqa mananami haqishunnatsu
aykunanta niyaanaq. Chaynaw karqan, wamra chaariptin
waskakunawan, kadiinakunawan watayaanaq. Wamraqa allaapa
waqaykunaq hatun wasichaw llapan mikunqanpaq ankukur.
Chay waqaynin taytankunata yarpakachaachinaq, imatataq
shuqanapaq rurashun niyaanaq. Maa yarpariyaanaq wamran
ushakuyninta (ulyakuyninta) mana rurakushqanta.

Sihuas inlisyaman apayaanaq, manaraq yarqur kachiyuq
mikuyninkuna quyaanaq, chaywan llakikuynintawan waqayninta
shuqariyaanaq.

Chay ushakuypa kachinta mishki-mishkillla mikurir, wamraqa yapay waqanaq. Kay kutiqa waqayninga shumaq shipashpaqnatsu, hatun wasinpaqnawtsu kanaq, mana chayqa kikinpa shunqun llakiypaqna kanaq.

Achka hunaqpitana kutikaarinaq, niykur taytankunata, yanaqinkunata, Sihuaschaw taakuqkunata nirqan: hatun wasita aywayay, shumaq shipashwan taarayaamuy, niykur llapan shumaq kapunqanta apayaamuy.

Hatunwaylas pampata wichar (witsar), chipapiq quri hatun wasita tariyarqantsu. Chaychaw tariyaanaq michikuyqaq, puñukuyqaq, pukllakuyqaq waakakunallata, waqaq wayrallata, hinamanpis llullu qumir pastukuna shullpapaqllata maakuyaanaq. Icha, wamraqa, pampachaw shumaq shipash rikatyagnaw niraapukuq, pukutaq qushniytanawpis wayrachaw illariqta. Musquyllapis kakuqchi.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
"Reina del viento" de Marcos Yauri Montero*

Waraspa La Soledad Taytan nishqan

Ñawpaqa, Ilaqtakunaqa uchuk Ilaqtallaran kayaq, *La Soledad* baryuqa pastuyuq, qurakunayuq tsunyalla (chulluklla) pampallami kanaq. Kayqa hunqumi kanaq, chaychaw huk llutalla chukllami kanaq, chaychaw huk tuna chakwaslla yachanaq. Llapan hunaq, huk pampaman, quyakunapawan chisikunapa, waatanqan hakankunapaqwan kuñinkunapaq pakllaraykaq qiwankuna achuq yarquq. Llullu pakllaraykaq pastuqa quchakunapa kuchunkunachaw achka kaq.

Huk chisina katidralpa tilinkuna (kampana nishqan) waqaptin Anhilusta qayakushpa, chakwasqa shuqllakuna ashiq yarqunaq. Imaynawpis qucha kuchunkunata panriyashqata (tulluyashqata) tarinaq. Imanawkarpis asusinakunapa shumaq pukutayninta maakunaq. Imapis chay shumaq pukutaqpaq ququrquntsu, llapan yuyayninpis pastullapaq kaykaanaq. Alli kaq qurakunallata achunanpaq hina wakin kaq yurakunata rakirinaq, niykur imaykanawchi manchakaynin karqan yurakunapa tullunchawwan waytankunachaw Tayta chakataraykaqta tariykur, maa chay kurkunpiq allaapa pukutaqkuna yarqunaq. Manchakashqa chakwasqa qunquraypa ishkirinaq. Mañakurirna, llaqtaman shumaq rikanqan willakuqna ayqikunaq. Chayraykur, taakuq runakuna chayta aywayaanaq, chaychaw pukutaq chakata tariyaanaq. Llutaypa kushikuywan unay (ñawpa) kaq inlisyaman quchukaykur apayarqan, chaychaw shumaq kaahaman churayarqan.

Ichanqa waraanin hunaq illakaarirqan.

Llapan runakuna *La Soledad* nishqanman ayqiyarqan, chaychaw tariyarqantsu. Chaynawpa, llapan hunaq katidralman kay Yayata apayaanaq, maa payqa (Yayaqa) llapan ampipis quchapa kuchunman kutiq.

Huk quyana, chakwas qumir qurakunachaw Yaya chakatakashqata taarir, tapunaq: “¿Imanirtaq llaqtapa islisyanchaw kayta munankitsu?”. Payqa yaskirqan allaapa utishqami kaa llapan ampi kuchunkama purikuypita, chaychawmi karayta (kakuyta) munaa, chayraykur chaychaw inlisyan rurayaananta munaqan. Maa chakwasqa Yaya ninqanta willakunaq. Chayraykur, huk *santuario* nishqanta shaarichiyarqan, chayman pukutaq ichik taytata churayaanaq. Chay kanqan tsunyaqwan llakinaypaq kanqanraykur kay Yaya “*El Señor de la Soledad*” shutiwan shutichiyarqan.

Achka wata aykuyninwanna, chaychaw inlisyan rurayaanaq, chay ñawpankunawan qipankunallachawna wakin runakunapis wasinkuna shaarichiyaanaq. Qucha tsakirirqan, chay chawpinchaw *Altar Mayor* nishqanta shaarichiyaanaq, chay kaachaw ichik taytata churayaanaq. Yayaqa, chaynawpa kananqa patsapa achaw (*volcán* nishqan) yakunkunami wallkin.

Chile suyu yakakayamunqanpiq, huk nikachaq kapitan, purwakayninkunata pushaq, “Señor de la Soledad” nishqanta allquchaanaq. Sinchinta rikaachikur *Altar Mayorman* machashqa witinaq. Ispadawan kay taytatapa chaparaq (tsaparaq) ratashninta qalirinaq. Chaypa punchanwan Chakatashqa Taytapa umrunta ashkarinaq. Kay nikachaq militarpawan yanaqinkunapa ñawpanchaw, chay (tsay) kutsukushqanpiq (ruqushqanpiq) yawar pullpullyaramurqan. Hinallanllachaw kay mana manchakuq kapitanqa alalaraq *losa* nishqanman wañuypa ishkirinaq.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El Señor de la Soledad de Huaraz” de Marcos Yauri Montero

Mamapa riqiynin

—¿Imayraq mamaykita riqinki? —*Gustavopa* warmin tapunaq—
Siniman aw *té* nishqanta upunanpaqpis qayaykachishwanmi. Achka
kutinami riqichimaanaykipaq mañarkuq.

—Rasunpaypami —yaskinaq pay—, chaynaw kaykar ñuqapaq
alliq chuyaraqtsu, huk runami kan, paywanqa kaalliman yarquyta
munaatsu.

—¿Pitaq ari?

—Mamaami ari

—¿Imanir?

—Kuyaykullaami ari.

—¿Chaypinqa?

—Achkaqmi kaallichaw warmikuna, paypiqpis allaapa shumaq, hinaman alliq llatapashqami kayan.

—¿Qam chayta allitanawku rikanki?

—Ñuqaqa manami, qamqa awmi ari. Maa rikaarinkiman ari mana ñuqa munanqaanaw.

—Chaypinqa wasiykichawchi riqishaq.

—Manami, wasichawqa haq runakunawanqa allaapa manchakuqmi hinaman ñuqallamanmi niraakamun. Warmi wamraatanawchi rikaarinkiman, mamaatanawqa manachi.

—¿Manaku imayllapis riqiriiman?

—Ichiklla shuwariykullay. Huk isinaryu nishqantami rikaarinaykipaq ruraykaa hika patsallachaw wayllurinaykipaq.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Conocer a una madre” de Carlos Eduardo Zavaleta*

Paypaqraykur (shipashpaqraykur) allaapa piñakuynin

Karitirachaw maqanakuyaq, chakapa (tsakapa) wakninchawna *Atusparia* kaykaq, payman ashnullaata ancashllaykur witrqaa (kuyashqallaa Hermelindaman yarpakachashpa, maa payqa Limapiq kutimunaq markaakunapa rayminraykur, payqa manana piltashqa chuulanatsu, ruripashqanatsu kanaq, manachayqa qushru piqa, qamlas puka (yuraq puka) muniillashqa, muru wankushqa (faldashqa nishqan), allaapa shumaqyashqana, hinamanpis, ñuqapa piñayniipaq, patsaypa hiqchina. Qaarakunapawan ritamakunapa ñawpanchaw huk runa tampu (rantikuna wasi) llatapashqawan huk maha chakra runakunawan maqanakuykayaanaq. Karuchawmi kaykaayarqan, manami riqirqaatsu pikuna kayanqanta.

Alliq rikanaapaqqa, chay chakra runakuna wayna kaq runata charipapaakuyarqan, ichanqa payqa ratastanaw muyuchirqan. Kimsanpapis chukunkunaqa hiqapapaakurqan. ¿Huk suwatsuraq? Qipa patsamanqa mañuusu chuulukuna uushata suwakuykayaanaq Limaman rantikuqkunata rantikuyaananpaq.

Wayna kaq runa lluta kuyuyinwan warmipita kachakaarirqan. ¡Allawchi!, ruripallanwan patsa liqitaman hiqarkullarqan. Hukninga yapay charirkurqan, suqsinakuyanqanchaw (shuqshinakuyanqanchaw) hiqarkuyarqan, Mataqutu raymichaw *negritos* nishqan tushuqkunawan. Chaychaw waynaqa wikaparamurqan, hukninpis kasha-kasha qarakunaman hiqarkurqan. ¡Imanaw, karahu!, nirqaa, ¿piraq taqay kallpayuq kanqanraykur chay chakra runakunata siqin?

Waynaqa chakaman ayqikunaq. Runawan warmiqa shaaririr imanaw karpis qatipayarqan. Qichwachaw ashayarqan, marsu tamyachaw mayupa waqay ripuntiwan imatapis kaayirqaatsu. Chukunkunatapis karuchaw haqiriyarqan.

Chakaman chaarirqaa. Huk kutikunanawpis chay (tsay) mana charapakuyyuq hatun qiru chakata chimpanqaa. Ashmaata sutashpa chawpinllapa qallaykullarqaa purir, kaarukunapa yupin haqishqanllapa, kullashkunapawan wayawkunapa (ramrashkunapa) qipanpa runa shamunqanta rikashpa, hinaman chakra runakunata imanaw qatipayamunqantapis.

Kanan chayqa riqirirqa: Suwaypuukana Leonciowan taytakuna kayaanaq, Awkis Shantiwan chakwas Ishi, Ukru ayllupa mayinlla kayaanaq. Ima qayapayninkunatapis kaayirqaami:

—iAma, wawallay, chaytaqa ruraytsu, wamra!

¿Imatanaraq rurayta munaykan taqay sawaypuukanaqa?, nishpa chakaman witrirqa, maa chay (tsay) awkiskunaqa riqirayaamarqan. Mama Ishina limpu (patsaypa) ayrayashqa qayapaamarqan.

—iHuwanchu, Huwanchuuu, chuuluuta harkaykamuy, mayumanmi hiqarkunqa!

Hinamanpis awkis tayta Shantipis mañakullarqanmi, chulla (tsulla) llanqillanwan ratakyaypa (taqruypa) shamushpa:

—iHuwanchu, taytallay, harkaykullayri, akusayqa kaykullaytsu!

Niyanqanta wiyar shaykar hawikaarirqa. Sawaypuukanaqa chakaman yaykurirqan.

—iHuwanchu, papachiitu! —Mama Ishiqa yapay waqashpa qaparirqan.

Huk chillmichaw (*segundo* nishqanchaw) wayi mayii *Lorenzo* shutiyuq mayuman hiqanqantawan, machashqalla yaqa kuñaalun, mana wañuchikunanpaq qishpichinqantawan yarpaarirqaa. Qarwapampachawran mayupis ayankunata hitarirqan.

Leonciota kachaaku sapatunkunawan pintishpanaw shamuqta rikarqaa. Chuulutaqa sinchi kanqanta musyarqaanami, ishkey kutinami machashqa achka runakunapa ñawpanchaw qunakuyarqaa (maqanakuyarqaa), kuwartilniikunata washashpa San Jerónimopa rayminchaw, chaypiq ichik hunaqkunallaran yarqurishqa kayarqaa (chayqa ardayllami karqan), manami pi llalliyantaqata makuyarqaatsu. Imanaw karpis qunakuyanaapaq ñawpanmanmi churakarqaa:

—¿Aa, mayuman hiqaytaku munanki, karahu? ¿Hinamanpis taytaykikunata waqachinki, hinamanpis waynatanawpis ayqichinki, aw?

Niykur mayuta tuqushpa nirqaa:

—iHiqay, karahu, kay kawaychaw qamnaw runakunaqa mawlami kayan! (Sawaypuukanaqa rikaraamarqan, ñuqaqa chayta manachi niymantsu niqnawpis).

Maa awkiskunaqa haakallyashpawan waqaraakushllapa chaarayaamurqan. Tayta Shanti Leonciota rikranpiq chariyta munarqan, maa payqa riwikacharkur (sutakacharkur) chakapa kuchun qiruman sharkurqan. Imanawmi mayupa ripunti wiñaynin waqarqan. Mama Ishina yapay qallaykurqan shikullyay (*gemir* nishqan), allawchi, wayrachaw suqu piltankunapis kuyushpa. Taytana mañapashpa Leoncioman witorqan. Chayna, ashmaapa waskanta kacharir awkista charikurkurqaa.

—iHaqiriyay hiqatsun, tayta! —nishpa.

Niykur sawaypuukanapa ñawpanman churakaykur, mayuta tuqushpa yapay qayaparqaa (raslla):

—iHiqayri, sawaypuukana, imata shuwanki! (ullqu-ullqu rimayniwan).

Chaychaw chakwasqa ruripanwan wiqin shutuqta picharaakur, nirqan:

—Limaqtami aykuyta munan, ñuqakunana haqiyaatsu.
Musyanqaykinawpis tutu wamraakunami. Punta kaqkunaga
llapanpis Limaqchawmi. Hukninga hampina wasichawmi qishyan,
huk kaqnami uryantsu, warmi kaq wamrillaapa kawayninga
imaraq kallan. Chayraykurmi markanchikchaw taakuy niyaa,
chakranchikta murukushpa, ashmakunata waatakushpa.
Wiyayaamantsu, Limaqllapaqmi yarparaakun. (¿Limaqta chay
(tsay) sawaypuukana ishkay killallaran wawqin shamunqanchaw
kuyukuytapis munarqantsu? Kanan chayqa imaraykurraq niraakun,
raslla yarpakacharqaa).

Taytanpis makinta kuyuchishpa qayaparqan.

—iAllitsu wamra, kallpaakuna kaykaptinraqqa uushaakuna
qatina chikutiwanmi astaqman (shiqiqman). Huchallikuq, hiqay
ari. Maqanqayki allqunchikpis hayniykita (hupayniykita) wañuy
mayupa chupanchaw manachi pushanmantsu. Qala chaki,
shanru (kallka) naanikunapa, kashata harushpallanachi imaypis
purikunkiman. Tayta Yayapis manachi pampatsaashunkinatsu!

Llakishqana tayta Shantiqa rimayta ushanaq (rimayninkunata
mishkilla wiyarqaa).

*Leoncio*qa mayuta rikarqan. Yakunkunaga qaparipa pallariq
chakatapis laqchaqyashpa. Niykur hirkachaw murukuykunata
rikaparqan, intina hankakunachaw (rahukunachaw)
rawrakuykarqan, hinaman naanikunapis karukunachaw

uqrakaqna (kay kaway patsapitanachi aywallaa nikan mayuman hiqarkunanpaq nishpa yarpakacharqaa).

Niykur tuksiykamarqan rikayninllawan. *Piña* tuurukunanawpis patsaypa rikaanakuykuyarqaa (imanawmi piña rikayniikuna karqan). Niykur, asikuqnaw piñashqa nimarqan:

—iHaa, karahu!, ¿munanqaykita qunaqpaqchi yarpakachaykanki? Wañunaatachi munanki Hermilindawan kakunaykipaq, ishkanchiktataq hiqchipaamanchik, hinamanpis piña tuurukunatanawpis maqachimanchik, aw? Chay (tsay) munanqaykitaqa manami qushqaykitsu, sawaypuukana.

Niykur taytankunata rikaykur nirqan:

—Pampatsaykallaamay taytallay, pampatsaykallaamay mamallay, llapanpis ardayllami kashqa.

Kutirninga pintiyanaw purir qallaykurqan. Awkiskunapis llatapankunapa rakchanta pichapashpa aykuyarqan, washaninllachaw ratashninkunata ayllushpa. Upaallaarirqaa ashmaapa waskanta wankushpa. Hermelindapaq yarpaarirqaa, paypis Limaqta aykushun nimarqanmi “kuyamaptiykiqa, Limaqta aykushunri” nishpa.

Huk raatulla chikirirqaa.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Tantas amarguras por ella” en Los hijos de Hilario de Macedonio Villafán
Broncano

Tiyu Linu imanaw Trujillo suyuta riqinqa

Tiyu Linuqa quyapaypa inti mashtarishqachaw putriru kaqpa purikachaykaanaq, niykurna patsaypa humpiwan shututikar kallkiman chaarinaq. Shumaq chuya yakuta rikarna munapaanaq, huklla qalapaachukurirna wayawkuna (ramrashkuna) hawanchaw pukyuman ullurkurqa. Armakuykaptinna hanan wayrachawna waqachaqa wiyarqa, ñukirkunanpaqqa huk hatun kuntur llatapanta rikashpa paarikaqta rikaanaq. Imanaw karay nirqa, ¿Imatataq kayqa munan?, kayqa wañukushqami nikanchi, ikananmi chayqa rikaykamaq!

Upaallalla yuyanaq, niykur kuntur aywayqaqa kunkapiq chikutiykamunaq. Kuntur manchakaykunaq, niykur pallarir paarinaq. Tiyuqa charirkuyta munanaq, ichanqa (itsanqa) kunturqa chaynawta pallarirkunaq, qalapaachu kayqaqa. ¿Kananqa

imatataq ruraa?, lluqanqanyaq ninaq, putrirupawan wasikunapa hananpa paarinqanchaw. Chachaq charikunaallanami nishpa yuyaykaq (yarpakachaykaq). Chaychaw manchakaykunaq, niykur qaparir qallaykunaq: ¡KulchUNKunata mashtaykayaamuy... kulchUNKunata mashtaykayaamuy! Runakunaqa imataq kallan nishpa yarqupakayaamunaq, raraman ñukiYkur niyaanaq: kampanillakunachaw *San Gabriel Arcángel* nishqanta nishpa, niykur mana wiyaqtukushpanawlla qunquriyaanaq...

Paariypa paarinqan mishkiparkunaqna, chayllamanna yuyarinaq: waskapa kunkanyaq lluqanaq, niykur mañakunaq, rarallapiqpis, Trujilluta riqiykachinanpaq, maa payqa Ascopekamalla chashqa kanaq (riqinaq). Kunturqa mañakunqanta ruranaq, chisiman (tardi nishqanman) chaaraykaptinna, kikin ishpakunallachawna hitaraykaqta haqirinaq, maa tiyu watunta hurqanqanyaq.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero

“Cómo el tío Lino conoció Trujillo” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos

Ishkay kuti kikin pushpukunallata

Tiya Chuspe almursapaq pushpukunallata arukunaq (yanukunaq), yanta pishinqanraykurna chawatanawllana hurqarinaq. Mikuy uurachawna tiyu Linuqa hinanpillana millpurkunaq (ñuqtarkunaq), hina wakin kirunkuna mana kanqanraykur kachurqanpitsu alliqllaqa. Raatuninllatana ismanay chariptin (tsariptin) pirqa qipanllachaw ismarinaq. Chisi uurana chaychaw huk tuku kaykaqna hinanpin pushpukunataqa mikukurkunaq.

Chisina, tiyuqa illapanta charirkur tuqllaq aykunaq. Chaychaw kayqaq tukuta ipun! Illapaykur wañurachinaq. Niykurna Chuspe arunanpaq apanaq. Chisina kaptin hinaman yaya mañakuy (risakuy) uurana kaptin tiyaqa rasraslla llushturinaq.

Raatuninllatana tiya Chuspeqa tiyuta mirindananpaq (chisi mikuyman) qayanaq, chaychaw triquta arustawan tuku guiso nishqanta huk matchaw qaranaq.

—Kanan chayqa kay pushpukuna alliq chaykushqa
(yanukaykushqa)— nirqan tiyuqa.

—Maypitaray chay pushpukuna —yaskinaq tiya— awmi, triqu
arusllatami arukurquu, chay tuku apamunqaykiwan.

—Chaypinqa ðlmanawtaq kay? —nirqan pay, mikuyta
kucharanwan kuyuchishpa— ðlchapis qunqaykurqunki tukupa
uushin (ukshin) hurqayta?

—Chayllachawna piñashqa qaparipa pintiykurqan— iManaku
rikanki, karahu, mikurachimarqunki, ishkay kuti, kikin
pushpukunallata.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“Dos veces los mismos frijoles” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos*

Utishqa ashnukuna

Huk kutimi tiyu Linu Ascopepita shamunaq ashnunkunaman qipinkunata shawakurkur. Algarrobalpa kaykaayaptinna ashunukunaqa utishqana kayaanaq, chayllachawna qipapuraanakur hitakar qallaykuyaanaq. Mana imatapis rurayta yachar, tiyuqa yarpakachaanaq, chayllachawnashi yarpaarinaq:

Alhurhanpiq mirkapan uchuta (utsuta) hurqarinaq, niykur qatsarir llapan ashnukunapa chupankunata qalirkur qatsashqa uchuta (utsuta) uqitinkunaman yakakacharkunaq.

Huklla maakurir ashunukunaqa ayqir qallaykuyaanaq tiyuta hitaraykaqta haqiriykur.

Colgaderapa kaykarna ashnukunataqa rikaanaqnatsu, payqa aqtukashqana ayqiypa utiyinwan kanaq...

¿Kananqa imatataq ruraa? —ninaq— chayllachawna yarpaarinaq,
kikinpis huk qatsashqa uchuta (utsuta) yakakurkunanpaq.
Churakurkuptin patsay, kwitinaw yarqurinaq. Naaniqa
quntatakunaq paypawan ashnukunapa ayqiyninkunawan hinaman
aqtuqashqa ayqiyaanaq...

Naqana wasinman chaykarnashi, tiyuqa warmin Chuspeta
qaparipa qayakuykunaq: ¡Harkay, harkay ashunukunata, ñuqaqa
pasakuumi...!

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Los pollinos cansados” en Cuentos de tío Lino de Andrés Zevallos

Wachi walluytupa yurikuynin

Wachi walluytuqa hinaman sacha siqiy aw munti walluy shutiwanpis riqikanmi, Hatun Waylas Raqrachaw yurirqan, kay hatun kallkiqa hirkasapa karqan. Hinaman hatun shumaq hankankunapitawanpis hatun mayunkuna kapuq, patsankunachawna achka purun ashmakuna, hinaman tukuy laaya sachakunapita nitishqa kaq.

Chay huni sachakunapawan kallkikunapa chawpinchaw huk hatun yurasapa sacha hiqanaq, chayqa Pumakayanpa ñawpanllachaw kaq. Kapulii kanaq, kay sachafa chay (tsay) wichay (witsay) patsakunachaw hapallanlla kaq, tukuy mishkiq wayukunata wachaq.

Chay aywaq patsakunachawqa manchanaypaq usya kanaq, achka sachakuna tsakirillayarqan, chay (tsay) hatun usyachaw huk hatun kapuliilla kawanaq. Llapan llaqtachaw taakuqkuna chay hatun manchanaypaq usyapiqqa nakayaanaq, paykunaqa murukuyllawan, ashmakuna waatakuyllawan kawallaayaq. Llapankuna patsaypa uyu kayaq, wakinkunanaaqa mallaqaypa wañupakuykallaayarqan, chaynaw llakikuychaw kaykayaptin, huk allaapa kallpayuq shumaq wira warmi kanaq. Llapan taakuqkunaqa tsaki watsillata, chakishqa (tsakishqa) raprallata mikuyaq, maa payqa kapllallikaq (*fresco* nishqan) wayukunata (luklikunata) mikuq, ¿imanaw? Maa paytaqa huk machaqway yurasapa kapuliipa sikinchaw kawakuq mikuynin ququq (qarakuq).

Chay hatun sachapiq machaqwayllami lluqarkur wayukunata hurqamuq, chayraykur kay shumaq warmiqa paypa yanasan tikrarinaq. Chay kallpayuq shumaq warmiraykur, llapan taakuq runakuna imanaw nishpa tapunakuyaq, chayraykur chay (tsay) shumaq warmita llapan ruranqanta qatipayaq, maa kay warmiqa machaqwaywan pakayllapa (ratakuyllapa) rimakuq, machaqway wayunkuna qunqanraykur, wakin mallaqashqa runakunapis wayunkuna mañakuq ayqiyaanaq.

Allaapana mañakuy kakurkuptinna machaqwayqa sachapa puncanman lluqaq wayukuna hurqaq, llapanpaq mana tinkuptinna sachapa puntanchaw wichyar qallaykunaq, niykur hanan patsaman paaripa aykunaq, chaychawna

yuraqas pukutayman tikrarir hunishta (hanan patsata) chaparamunaq (tsaparamunaq), chaynawpa tamyaaq yapay kutiramunaq, llapan suyuchaw tukuy murukuykunapis wacharamurqan llapan runakunapa kushikuyninpaq.

Taakuq runakuna chay yurasapa kapuliipa puntanchaw haqishqa wayukunata rikaykur allaapa kushishqa, qutsushpa (takishpa), tushushpa, makinkunapiq charinakurkur ruyruta ruraykur sachachaw tumayaanaq, niykur walluriyaanaq, hinaman mikuyananaq llallinakushpa charipapakuyaanaq, mikurnin tiqnapakurirna murunkunata wakman kaymanpis hitariyaanaq. Kay hitashqa murunkunana hiqarayaamunaq, chaynawpa llapan suyuchaw achka (atska) kapulii karamunaq, manana ñawpanawnatsu tukuy wayukunata quyta munanaqtsu, manachayqa quchukashqa yanallatana quq, taakuqkunana chayta (tsayta) kapuliipa shutichiyaanaq.

Qipamanqa wachi walluytu aw munti walluyqa patsakashqa ñawpa patsachawnaw kashqanraykurmi, chayraykurmi kananqa llapan watakuna kapuliiwan wachi walluyta rurayan. Chay (tsay) kapulii hiqanqanqa kanankamami kapulii kuchu shutiwan riqiqan, kayqa Waras llaqtapa *Soledad Barrio* nishqanllachawmi, Pumakayanpa ñawpanllachaw.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Origen del Wachiwallito” de Vicente Martín Córdova Flores*

Kuntur, atuq, puma, wanchaaku

Huk kuntur nikaakuyllapa (*entretenidamente* nisqan) pinkullunta puukanaq, atuqna witipaanaq.

Napakunaq.

—Winchis, tiyuy— ninaq. ¡Imayqa shumaq puukanki!

—¿Awchaa? — kunturqa nikachashpa (haqaachishpa) yaskinaq.

—Yachaykachimay, tiyuy— mañakunaq.

—Tiyimpuu kantsu— yaskirqan kunturqa.

Atuqqa allaapa mañakuykunaq, nikanqantana aanirinaq.

—Huk kaahatawan huk pinkulluta apamunki.

Atuqqa, kusishqa wasinta ayqinaq. Naani aywanqanchaw, mana qunqananpaq, kutipar kutipar aywanaq:

—Kaahatawan pinkulluta iKaahatawan pinkulluta!

Sikyata (yarqata) pintir chay (tsay) shutikunata qunqakuykunaq. Kunturman kutirqan yarpaachinanpaq. Qaparipawan wichyashpa yapay ayqinaq. Sikyata (rarqata) pintinqanchaw, yapay qunqakuykunaq.

Chaynaw qunqakuykaq chunka ishkay kutina. Tiyunqa, allaapa piñashqana, ima apamunanpaqpis nirqannatsu.

Llakishqana yarpakachashpa uuranpin taakuykunaq, yarpayta tiirar. Niykur allaapa kushishqa shaarikurkunaq, qaparishpa:

—Nimashqa: “Maraytawan tunaytataq”.

Chaynaw nishpa wayranawpis wasinta ayqinaq. Mamanqa maraytawan tunayta hurqananta haqirqantsu. Allaapa mañakuyninwan, waqayninwan ishkan rumikunata apakunanpaq aanirinaq, chayqa triqutawan machkan aqakunan kanaq.

Allaapa lasaq waytinnin (kataynin) kaptin, rarqaman char, pintinaqtsu. Imanaw karpis pintiykunaq, ichanqa wak kuchunman lluchkaykunaq (lutskaykunaq). Chay (tsay) lasaq tañuyninwan wañurinaq.

Kaychaw rikanchik imanawmi pumata ulipanqanta (llullapanqanta)

Puma huk tuuruta mikukuykaptin, atuq watukanaq, mullan (*sobrino* nishqan).

—Ah tiyu! Nirqan iIma qapaqchawtaq (hatun kaychawtaq) kaykanki! iAyka aycha (aytsa)!

Pumaqa chaychaw kananta munanaqtsu, chaychaw mana kananpaq ichik aychan qaraykunaq.

Atuq mishkilla mikunqanyaq, huk lluta rurayta patsaanaq. Pumata parlapaanaq.

—Qaratsanta iñishinkiku?

—Manami— pumaqa nirqan.

—Ari tiyuy, huk ashqun (aqshun) ruraytami munaa. Tamyapaqwan alalaypaqmi alli kanqa. iAlli shumaqmi kanqa! iWarmiykipis shumaq yakaranqaykita rikar kushikunqami!

Kushishqa kar, mullanpa (subrinunpa) yuyayninta aaninaq, chayraykur huk aptay aychan (aytsan) qunaq.

Mikurirna, atuqqa ruraymanna churakaarinaq. Ashqun rurashqana kaykaptin pumata yakachirqan. Chay (tsay) alli rurayninga hatun mikuywan raymikaqan (sumakarqan).

Waraaninqa, pumaqa tuqlaq yarqunaq. iAllaapa shumaq ashqunqa kaq! Kushishqa kanaq, rasunpaypa alalayta maakunaqtsu, tamyapis uquqtsu. Maa intiwan chayqa chay (tsay) qaratsan tsakir qallaykunaq. Chay (tsay) ashqunqa kurkunta wankukar qallaykunaq kuyuchinaqnapistsu.

Achachaypa mirayninwanna, qaratsaqa patsaypa tsakirinaq, chayna pumaqa tsapakaariqta maakunaq. Chayraykur siqikaarirqan chay ashqunpita yarquyta munar, atuqta ashar kanaq. Rurarqan ruraraqan mana llallinaqtsu. Wañunaykaqna chikupiq mayuman pintiykunaq, huk shukukuyman (muyu wayra) hiqarkur chapakaarinaq (tsapakaarinaq).

Mana alli atuqqa imanaw puma wañunqanta huk ratakunallapita rikarqan, pahupa (*viuda* nishqanpa) wasinta aywanaq, niykur tiyun wañushqanta ninaq. Manaraq wañukur haqipunayki qampaqmi kanqa nimarqan. Chayraykur, pumapa warmin, unaypa atuqpa warmin karqan.

Wanchaakuwan imanaw mana llallinqanta rikanchik

Huk wanchaaku sarachaw nikachashpa shaykaanaq, puka qasqunta rikaachikur. Atuq purikachaptin, chaynaw qasqun kananta munanaq. Witirkur shunqun waylluyqanta ninaq:

—Winchis, tiyuy Wanchaaku. iAllaapa shumaq qasqu!

Kay pishqu chay napayninta payllaakuq, niykur nikachashpa shaaraykaq.

Atuq imanaw puka qasqun ruranqanpaq mañakunaq. Unay patsapa mañakuykaq, ahayashqana wanchaaku ninaq:

—Mullallay (*sobrino* nishqan), huk wayti (katay) yantawan, puspuruwan waray shamuy.

Waraanin, Wanchaakuqa huk uchkuta uqtichinaq, chayman yantata churayaanaq. Niykur yaykuy ninaq. Wanchaaku shumaq kallkikaariptin punkunta chapanaq (tsapanaq) niykur kayaykunaq. Rawray qallaykuptin atuqqa nanaywan qaparkachaanaq:

—iTiyullay Wanchaaku! iTiyullay Wanchaaku! iPukayashqanami qasqu! iHurqayaamay kayakuykaanami!

Ardaylla mañakuyllanqa kanaq. Pishquqa asikachashpa paaripa hiqarinaq.

Kunturta mana llallinqanta rikanchik

Huk kuntur, huk qaqachaw shaykur, hirkakunapa kaqninkunata rikapaykaanaq, hinamanpis kushishqa kaykaanaq sitwachaw shumaq patpan yarqunqanraykur.

Atuq witiparqan, napakurirna ninaq:

—iAllaapa shumaq waqta kapushunki, tiyuy ihankanawpis allaapa yuraq!

Kunturqa wiyarir; puqlakashqa (piñashqanawpis) yaskinaq:

—¿Shumaqku?

Atuqqa shumaqmi nirqan, chaynaw waqtaa kanantami munaa.

—Atinallami (hawalla)— nishpa pishquqa nirqan. Munaptiykiqa yanaparishqayki.

Chay ampi hirkata lluqayaanaq, hankayaq (rahuyaq).

—Yuraq waqtata munaptiykiqa, waqtapami hankachaw mashtakanki— nishpa kunturqa ninaq.

Atuqqa, kushishqa hankaman mashtakaarinaq. Unayllatayan kunturqa tapuq alalaachinkunkiku nishpa, manami yaskiq. Allaapa yuraq waqtan kananta munanaq, manami alalaachikuutsu niq. Uura-uura chaynaw kakuykaq. Paqasna kunturqa yapay tapunaq. Atuqqa paqwayna manami ninaq. Patsa warayninchawqa yaskinaqnatsu. Maa wanurishqana kanaq.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El cóndor, el zorro, el puma y el wanchako” de Wilfredo Kapsoli y Helí Ocaña*

Atuqwan kuntur

—Kumpaa —nirqan kuntur—, éraymimanku aykunchik?

—Aykushun —yaskirqan atuq.

Kunturqa yana punchunta alliq awanaq, yuraq wuhandanta allicharqan (altsarqan), niykur atuqpa matankanman chacharkur paarirqan.

Atuqqa hirkakuna intiwan chipapiqta rikaanaq. Usya patsachaw kar iichupis qarwashyashqa kanaq. Umana, anqasyashqa hunishkunana (hanan patsakunana) pallay killachawnawpis kaq. Lluqayanqanchaw allaapa wayraykuq (ayraykuq). Atuqqa alliq charikunaq (tsarikunaq), ñawinta wichqarkur unayllatayan alalanqanraykur waqaq.

Hunishchawna huk tuku kasakunaq, llapan pishqukunana raymin rurayaapurqan. Wanchaakukunana pinkulluta puukayaq, paryakunana (qiwillakunana) tinyakunata, wiskurkunana patsata pichayaq... Llapan raymichaw kayaq.

Atuq chaarirninga manchakashqa tikrarinaq. Umachawqa patsallachawnawlla llapanpis kanaq. Tukuy laaya sachakunapis kaq: ramrashkuna (wayawkuna), kullashkuna, kiswarkuna. Quchakuna, hirkakuna, mayukuna. Imapis pishiqtu.

Chay churakayman (kasakuymán) llapan pishqukuna patsapiq chaayarqan. Chaychaw hirka qaqchupis qumir piqashqa kaykaanaq, pitqushpis qallwash kunkanwan, hallqa lliqllishkunapis. Llapankuna. Achka kacharishqa pishqukunata rikaykur atuqpa shiminqa yakuyaarillarqan.

Atuqlla chusku chakishqa ashma kar, llapankuna manchakashqa rikaraayaq. China rukus aswan apapunaq, maa payqa chayraykur raymi ruraqnawpis tikrarinaq. Wankar wirushpa huk chakillawan qachwarqan (tushurqan).

Churanakuy raymi ushakaaripin llapankuna wasinkunata kutikuyarqan. Huk kutachawna atuqqa machashqa (upyashqa) quryakuykaanaq. Alli kaq yanaqinna wistirqan riyachiqnin. Kumpaa uuranami, ninaq. Atuqqa quryakuykaanaq mana maakushninpa.

Kunturqa piñashqa tapsikacharkunaq. Puñuy sikiqa piñashqa riyar-
kamunaq; kunturta qaparipa ashanaq, niykur yapay patsachaw
kuchpakaakurinaq. Kunturqa hapallanlla uraamurqan.

Patsa waraypa alayninwan atuqqa riyamunaq.

iAnanaw, waqarqan, haqirayaamashqa!

Qaarapa raprankunata achkata ayllurqan, chaywan hatun waskata
awarqan, kiswarman watarqan, niykur urar qallaykamunaq.

Waskaqa wayrachaw allaapa manchakaypaq kuyuykuq. Ishkay
makikunata, ishkay chakikunata atuqqa uraamuq. Imaypis mana
chaamuqtanaw niraapukurqan. Chaychawna huk rukuswan tinkuri-
naq.

—Winchis, atuq —naparqun.

—Manapis waskaata kuchkunkiman, supay —allaapa piñashqa
atuqqa waqyarqan (anirqan).

Chay wiyayninllawan rukusqa waskan kupchuyta munanaq. Atuq
mana rikaananman, awqaananman lluqarkur munanqanman ku-
chkukunaq.

Atuqqa ishkay makiypa, ishkay chakiypa uraamunaq. iAa, ras uraa!
—qutsuq—. iAa, raslla!... hinallachaw patsata rikarkamunanpaqqa
intukashqa (shuntukashqa) witiqta rikaanaq. Chayraq mana alli
kayninta maakunaq.

—iHakuta mashtay!

—iHakuta mashtay!

Llapan kallpanwan qaparinaq. Kaynaw nishpa, ialli runakuna,
hakukunata mashtayay! illapayki mashtayay, hiqamunaapaq!

Chay qapariyninta wiyar, chakra runakuna wayinkunapiq
yarqayaamunaq, plaasa chawpinmanna achka (atska) hakukunata,
punchukunata mashtayaanaq, hunishpiq shamuqpaq. Hiqarkamuptinna,
chuulukunaqa atuq qanqanta rikarna, payqa hakakuna suwakuqtaq,
murukuykunata mana alli yarquchiqaq nishpa llapankuna shukshuwan
wirukacharkuyarqan.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El zorro y el cóndor” en Cuentos y leyendas del Perú de Arturo Jiménez Borja*

Kakaramaq

“Achka waranqa watakunana aykushqa kanaq, patsaqa ampillachawraq kakuykaq; maa huk qapaq shamuykur chay (tsay) llapanta tikrarachinaq”. Chaypinqa yurirayaamurqan: Hanan (hunnish), Kay Patsa (patsa), Uku Patsa (patsapa rurin). Hanan patsachawqa qusikuna (qamlas anqaskuna) yurimurqan. Inti, Killa, quyllurkuna, tilapya (tilawya), illapa.

Kay patsachawna yakukuna, hirkakuna, hankakuna, rumikuna, hinaman ashmakunawan sachakuna yuriyaamurqan.

Uku patsachawna, puwaq yakukunawan kurukuna. Qipamanqa, kay patsachawqa, runata kamarqan, maa payqa kamakuqpaq piñaq mana imatapis rikar, llapanpis arwallachaw kakuq, hinaman alliqllaqa yuyaynintapis wiñachinaqtsu. Kakaramaqaqa ichik qapaqmi kaq, payqa runakunata ankupaq, chayraykur kushikuy kananta munanaq. Huk riprayuq (sipsayuq) kawaqman tikranaq. Hanan patsaman paaririr achkitawan ninata suwamunaq. Chaypita kutimi runakunaqa hatun patsa kanqanta rikaayaq, ninata

iñiyta, Ninami yayan karqan. Patsaypa piñashqana, Wiraqucha, Kamakuq, Kakaramaqpa nikachayninta muchuchinaq (punyanaq), huk Guacharo shutiyuq wamrata apachishpa, maa payqa mana alli musyaqman tikranaq, kikin mamanllata wayllukurkunaq. Huk mana alli hunaqna, imanaw yurishqanta musyayta munar mamanpa pachanta kicharqan.

Hanan patsapita manchaypaqnawpis tilapyakunata, tanrarakunata kachakaaramurqan, hinaman pachachay tamyakuna patsata apaakuy tsaparamunaq, Guacharo shutiyuqna pishquman ampipa tikrarinaq, chinkaypanawpis (tsinkaypanawpis) hirkakunapa machayninkunachaw kawanaq, chaypiq ampikunallapa yarquq. Chaypiqmi niyan ampillachawshi hanan patsachaw yapyan, chay (tsay) qapariyninga llakishqa haanikunapanawpis wiyakunshi. Wawqinkunanashi qaqakunaman tikrariyaanaq, patsachaw hamaykaqnaw kananyaqpis rikakun.

Kakaramaq kallpaanaq tikranaq, llakikuy runaman tumanaq. Wiraqucha, makiinaqtanaw rikar, *Nepeña* ñawpanllachaw huk qaqaman watanaq, chaychaw hunaqhunaq huk hatun kuntur mikukurkunanpaq wañuchiyta munanaq. Anqash suyupa qullanman hina anti kaqman, Waris shutiyuq hatun runakuna kawayaanaq, paykunaqa umalliq Wantar nishqanta allaapa kuyaykuyaq, kay umalliqqa llutaypa kallpayuq kanaq.

Hinaman kay runaqa Kakaramaqa wawqin kanaq, chayraykur mana alli kawakuynin shunqunta nanachinaq, chayraykur akusay kunkturpiq qishpirachirqa (hurqarirqa), antipiq kuntiman paariyninchaw kadiinashqa runata nakachillaq, chaynawpa allaapa mallaqayninta tallpurachinanpaq.

Wantar tuqllayta munanaq, maa chay (tsay) munanqanta llallirinaq.

Llallingan kushikuypiq llaqtanta lliwkita (*trofeo* nishqanta) apanaq, Warikunana wiñaypaqna kakunanpaq rumichaw kurkunta siqiyaanaq.

Wantar, huk kunktur chikunpiq mana yarqunanta munanqanraykur, tita rikranpa kallpanta iñishinaq ishkay qaqash hatun pirqakunata qullanapiq chinchaykama shaarichinanpaq, kananqa chaykuna Yuraq hirkakunawan Yana hirkakunami kayan, chaychawqa hatun kayninwan harawipa yarpayninmi karan.

Chay patsapiqnami runakuna niyan, kunkturkuna Yana Hirkata chimpaqqa kallpaanaq tikrayan, hinamanpis Chalapa achachaq aqunkunaman llakikuqllana wañukuq aykuyan.

Warikuna umalliqnintawan Wantar yayanta imaykamapis kawakuyaananpaq, huk hatun timpluta shaarichiyaanaq, pirqankunachaw llapan awtsankuna (llalliyninkuna) rurayanqanta siqiyaanaq. Kay timpluqa Chawpinchaw kanaq, qapaq chawpi, chaychaw mañakuyaanaq.

Kakaramaqqa Nepeñachaw mañakuynin kaq. Timplunqa huk qutu hananchaw kaq, chaytaqa awkiskuna “inkantumi” niyaanaq, chay (tsay) qutuman lluqayaptin wankar (kaaha) hananchaw purikachayanqannawpis qatsatsaq. Pampa killa ampichawna, kadiinashqatanaw Kakaramaqtaqa rikatyaaq, chiqllayaq (tsiqllayaq) hatusaq huni yuraq saprayuqta.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“Kakaramaq” de Augusto Alva Herrera*

Warikunapa qullanan willakuynin

Yuriyninchawqa qushnilla kaq, paypitami Patsapis yurirqa.
Warikunapa Uku Patsachaw kawayaanaq (patsa rurinchaw)
chaypiq Anti hirkakunata puukaykayaamurqa. Amarukuna
(machaqwaykuna), hirkakunapa qatsankunapiq patsa rurinpi
yarqayaamunaq, qushniman tukushqa, hinaman tsikanman
(hatunman) tikrashpa: pukasapa, qalapaachu, hatun kirushqa.

Huk kutimi chikinakuy karqa Uran patsawan (patsa) hanan
patsa (hunish) Warikunaraykur, qallananllachawqa, Waylaschaw
yachayaanaq, chayna Amarukunapa Waylas Raqran ishkaيمان
rakikaarinaq, ñawpaqa hukllaylla kanaq. Waylas Raqra yuririnaq,
llutaypa (lutaypa) tamyawan yakuqa paqway (limpu) tinkurinaq,
chaynawpa apaakuy Warikunapa patsanta tsaparinaq, chayraykur
Anti kaqman aywayaanaq, chaynawpa Chawintawan Marañun
kallkikunata llaqtachaariyaraqan (markachaariyaraqan), hinamanpis

Waqrachukukamaran chaayarqan. Kay Warikunaqa sinchiyuq, allaapa kallpayuq kar, yaqariyaanaq niykur runakunaman, ashmakunaman, sachakunaman tikrariyaanaq, llapankunami Warikunapiq yuriyan, kayqa kallpayuq patsapa Yayankunami.

Patsa yuyayninqa Yayaman iñikuyninmi, kayqa imaypis mana rikashqanawmi. Patsapa kaqninkunaqa qushnipitami (quyaypitami) rurayashqa (kimsaq ilimintukunapitami), chayqa qushninawmi, Warikunapa Uku Patsa haanikunapiq yarquyan, niykur hatusaq pukakunamanwan qalapaachukunaman tikrayan, chaywan patsachaw kawaykuna yuriyan, chay (tsay) hatusaqwannami runakuna, ashmakuna, sachakuna yuriyan, ichikllapis Warikunapami kapun, hinamanpis runakunapa yuyayninkunapis.

Lluta kallpapis hatun purun mishikunatami yupaychan (yupaytsan), chayraykurmi imanir Chawinpa chakra runankuna Waripa mishintanaw yupaychaachiyen (yupaytsaatsiyen) hina waylluyan. Kananyaqran Warichawqa runayashqakunata rikakun, runakunapa piqankunachawpis (umankunachawpis) mishikunapa kirunkunapis rikakunran, rumikunachaw siqishqata, chaypa ima ninankunata alliqllaqa riqikanraqtsu.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
“El mito de los Huaris” recopilado por Santiago Antúnez de Mayolo (1946)*

Piwinchay

“Piwinchayqa” ichiklla patpawan (plumawan) pishqumi. Alay patsa ampikunachaw rahu alalaytanaw maakun, chayraykur llakishqa qparin: “ialalaw, alalaw!” niykur shuntutawan (pirwatawan) millwata ashin llatapan (llachapan) awananpaq, hinamanpis qatan rurananpaq.

Hunaqqa chaaramun, intipis hirkakunata achachaarachin, piwinchaypa kurkun kachakaarin, niykur sipsankunata (riprankunata) kicharir kushishqa pampakunapa parin intipa quñunta maakushpa, patsapa inkantunkunata, kawaypa kushikuyninta... puchkaytapis (putskaytapis), millwatapis, chisi alalaypaq uryaytapis paqway (patsaypa) qunqarin.

Ampi chaaramun piwinchayqa yapay, uchkunchaw hakullikashqa (muschkikashqa), alalaypita tsuktsukuykar qaparin: “ialalaw, alalaw! Waraymi chayqa mana qunqayta llatapaatawan (llachapaatawan) qataata awashaq”, chaynaw nikar waraaninqa, yapay yapay qunqarin.

Piwinchaynaw achkami munayanqanta ruray munaqkuna kayan, warayqa imatapis rurakantsu, imaypis qunqakuykaayanlla...

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
“El pihuinchay” de Manuel Lora Camones*

Hunish atug

Huk warmishi kanaq. Quwanllawan yachaq. Huk hunaqqa quwan illaakunaq, huk waynallana uqakuna allaychaw yanapanaq. Uqata allaykaayaptinllana ampiyrinaq. Mikuyta raslla aruyaanaq niykur patsaakuyaanaq (warmipa wasinchaw). Warmi waynata ninaq: “chaychaw hitakay niykur puñukuy”. Manami puñullaashaqtsu chaychawqa” nirqan waynaqa. Warmi tapurqan: “¿Maray kutachawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamanqa ‘maray kuta, maray kuta’” yaskirqan payqa. “¿Chay (tsay) tiyakunachawchi (hamanakunachawchi) puñumunki?”. “Shutichiyaamanqa, ‘tiyakuna, tiyakuna’”. “¿Tullpapa punkunchawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamanqa, ‘tullpa punku, tullpa punku’”. “Chaypinqa ¿punku chakinchawchi puñumunki?”. “Shutichiyaamanqa ‘punku chakin, punku chakin’” nirqan waynaqa. Chayraykurna warmiqa tapunaq: “wasiykichawqa ¿maychawtaq puñunki?”. “Ñuqaqa puñuu mamaapa pupun

hanachawmi”. “Chaypinqa ari, pupuu hananchaw puñuy” warmiqa aanirirqa, maa haqirinaq pupun hananchaw puñunanpaq. iShumaq shiqutachi rurayarqa! iImatarqa rurakuyarqa!

Chayllana quwanqa kutirinaq. Punkuta qayakurqa: “ikichamay! ikichamay!”, “Llaawita tariitsu, llaawita tariitsu” nirqa warmiqa. Ardaypanachi punkuta llaawivan wichqarqa. Maa waynaqa warmichaw tinkikashqa kakunaq. Atuq kakunaq, manami waynatsu kanaq. Atuq (kikin atuqpa shutin) maa warmipa chankanpiq shawaraykanaq. Payqa llallinaqtsu hurqayta. Chayraykur warmiqa huk kuchilluta ashinaq niykur atuqpa raninta ruqurinaq. “Payqa waqachashpa pintiykurqa”, “iAw, mana manchakuq!” ñimanaw mana manchakuqtaq kayqa yaykushqa? imana manchakuq karahu! nirqa warmiqa. Niykurqa, warmiqa ranita makinwanmi hurqanan kanaq ari. Niykur waraaramurqanna. Waynaqa hirkapiq qayakuyqaq: “iuqaata qumay!, iuqaata qumay!”. Quwanqa warminta tapunaq: “ñima uqantataq quchirqunki?”. “Qanyanmi uqa allayman yanapamaqnii shamurqa, manaran qillaynin qurquuraqtsu. Chaychi qayaykaaman” chaynaw yaskinaq payqa.

Chaypinqa warmi uqakunatawan ruqushqa ranita ruripanman ayllunaq, niykur waqtata apakunaq. Atuppa raninta mayu kuchunman hitaq apanaq, niykur yakuta apamushpa kutimunaq. Niykur huk chakwaspis mayuta aywanqanchaw chay (tsay) uqata tarikunaq. Arunanpaq wasinta apakunaq. Marayman shaqtananpaq churanaq, maa uqaqa chankan rurinman ras pintiykunaq. “iImayka rakchataq kay uqaqa! Qapariykunaq niykur hitaq apanaq. Niykur unaynintaraq atuqqa raninta tarinaq. Ayllukurkur aykunaq.

Hirkapa puntanman lluyaykur laqayta munanaq. Huk kunkturqa rarapiq rikaraykaanaq. Hirkapa puntanman rataykur tapunaq: “Aw, Lari, ¿imatataq ruraykanki?”. Lariqa yaskinaq: “mamaami yanta aylluq shamuchimashqa, haachawanmi raniita ruqukurqu niykur laqayta llalliitsu”. Kunturna ninaq: “huk malta uushaa apamuy, ñuqami laqaramushaq”. Ninqannaw atuqqa huk malta uushata charirkur kunktur mikunanpaq qunaq. Chayraykur kunkturqa ismayninkunawan raninta laqarkapunaq. “¿Maytataq aywaykankiqa? Tapunaq atuqqa. “Ñuqaqa hunishtami aywaykaa, chaychawmi huk hatun mikuy kanqa, hatun mikuy ari”. “Malku, ¿ñuqatapis manaku apakamankiman?” tapunaq atuqqa. “iAa!

imaymanraq yakakankiman qam! hunishchaw hatun mikuyqa kimsa hunaqmi kanqa”. “Ñuqallaatapis apakamay” yapay mañakunaq atuqqa. Patsachaw kakuyta munanaqtsu hina akusanaq: “Malku, ñuqatapis apakamay, ñuqatapisri”. Chayna kunturqa ninaq: “imanapis maypapis ayqipaykamankiman! hatun mikuyqa kimsa hunaqllami kanqa. Niykur llapanta haqirirmi aykushaq”. Manami maytapis aywashaqtsu; miisaykipa chakinllachawmi kakushaq, tulluykikunata kuchkukur. Chayllachawmi kakushaq tulluykikunata kuchkukur. Manami maytapis aywashaqtsu” ninaq atuqqa. “iManapis mayta aykuykiman!” yapay atuqqa atikanaq niykur yaparqan nir: “hatun mikuyqa kimsa hunaqllami kanqa, manami unaypatsu kanqa”.

Hunishchawqa, kunturkunapaq hatun mikuynin kanaq. Achkaq kayaanaq. Yapay kunturqa atuqta atikanaq: “manapis wakpapis kaypapis ayqikachankiman”. Atuqqa miisapa chakinchaw kaykaanaq. Kunturqa miisachaw taykaanaq. Payqa kunturkunapa yashqan kanaq, umalliq kanaq. Chayraq miisata mashtaykaayarqan. Niykur mikuyarqan. Unayninllatana, atuqqa wakpa kaypa ayqikachar qallaykunaq. Chayraykurmi “Hunish Atuq” shutichiyan. Hatun mikuyqa usharishqana kanaq, kimsa hunaqna tinkurinaq, maa atuqqa yurinaqtsu. Chayraykurna kunturqa qayanaq: “Pashku! iPashku!”. Pay mana yuriptinna,

kunturqa aykunaq. Llapanpis hayashqana, tsunyashaqna karinaq. Pashkuqa umapiq uraman ayqiq. iMayparaq uranman karqan, imapis uraanapaq kanaqtsu! Purikachaanaq kaypa wakpapis ashikachashpa. Hatun mikuyqa kanaqnatsu, atuqqa haqiyangan tullukunata yapay kuchkunaq. Niykurqa imatapis tarirqannatsu, chayllana llapanpis kanaq.

Mana mallaqayta hinchikurna, qaypupiq (*hebra* hiilupiq) waskata ruranaq kimsa wasi tinku. Qaypupa waskanwan kimsa wasita tinkurachirna chaypiq warkukaamunaq. Uraachimunaq ichikllapayan hunishpiq, niykur chaypiq shawakaamunaq. Chaypiq warkukushqa uraamunaq. Chay (tsay) uraraykaamuptin huk qaqchu pasarqan. Pashkuqa qaparipa ashar qallaykunaq: “iAw, quru sinqa! iaw, papa qallu! iaw, tihra chakikuna!”.

Ñawpataqa qaqchuqa naaninta qatirqanlla. Chayraykur yapay qayarqan qayarqan: “iaw papa qallu! iaw tihra chakikuna! iaw, quru sinqa!”. Chayraykur qaqchuqa kutiykur ninaq: imanapis ruquriqman!”. Atuqqa mañakurqan: “manami, mananami nishqaykinatsu, mananami kutipashaqnatsu”. Chaypinqa qaqchuqa yapay aykunaq. Karuchawna kanaq. Atuqqa yapay

ashanaq: “iaw, quru sinqa! iaw, tihra chakikuna! iaw, papa qallu qaqchu!”. Chayraykurna qaqchuqa kutinaq niykur waskanta ruqurinaq. Ruqunanchaw kaykaptinna, atuqqa patsachaw llapan runakunaman qayakunaq: “rakta hirqata mashtayay”. Runakunaqa, rakta hirqata mashtayanqannawqa, rumikunata quchuyarqan niykur patsaman kashakunata mashtayarqan. Hunish atuqqa chayman hiqarkamunaq. Ismayninkuna pashtayarqan, niykur witsikaarirqan. Chay (tsay) ismaykunapitami Atuqqa mirakaarirqan. Chayllami llapan.

Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero

“El zorro del cielo” de César Itier

Atuqwan yukis

Unay watakunashi huk yukis tamyá rurinchaw, pukutay rurinchaw qutsukuykaanaq. Chaychawshi huk atuq hatun sachalla kallkiman chaykur kushishqa wiyachakunaq.

Yukisqa huk hatun kiswar hananchaw kaykaanaq. Chay (tsay) sachapa chakinman tunkuykur, atuqqa yukista kaynaw qayarin:

—Tiyuy yukis, tiyuy yukis! allaapa shumaq shukakunki (wichyakunki), ñuqatapis yachaykachimay tiyuy, ñuqapis shukakur purikunaapaq.

Yukisqa shunqullanchawqa nikaanaq:

iAtataw aw!, kayqa imaypis mallaqlla kaykuykan. Imanirraq kushikuntsu atuq kayninwan?, kananmi ñuqa yachaykachishaq.

—Waraypaq apamunki watuta, huk watupata (anta kashata), huk ichik shuqushta.

Waraanin alliqlla atuqqa shuqushninwan, watupanwan, watuwan chaarinaq. Chay (tsay) kiswarllachaw yukisqa rataraykaanaq. Patsaman ratarirnin atuqqa shiminta hirayta qallaykunaq, pullanman shuqushta churaykurnin llapan shiminta hirarkapunaq. Chaypita atuqqa paqaspa, hunaqqa chiinakunata wichyar puriq, nikachaykachar, allish tukur, piraq paynaw kanman karqan. Chaynaw kaptinmi yukisqa piñashkinaq, shunqullanchawqa aqaykaachinaq: Kaynaw allaapanami nikachan, yachantsu wichyakuyta, musyantsu imay shukana kanqanta. Kayta alli yarparkur, huk kallkichaw chinkaykur (tsinkaykur) shuyaykunaq. Atuqqa shukar, chiqlatapis (tsiqlatapis) millur, makitapis wikapar kallkiman chaarinaq, chaynaw nikaptin yukisqa, iHu! nir puntaman paariykunaq. Manchakar qayaranqanchaw hirashqa shiminta sikinyaq rachiskinaq. Chaypitami, atuqqa allaapa shimisapa.

*Qichwaman tikrachiq: Cervantes Julca Guerrero
Tomado de texto" Kechwata yachakuy" de Francisco Carranza Romero*

Puñukuq ñusta

Willakuyan unay patsapitashi kaykunachaw huk shumaq ñusta Nunash shutiyuq puñukuq. Wisa Cunyacg shutiyuq rikaanaq niykur shunqun ñushtata kuyakurkunaq. Paypaq qapaq wasin shaarirachinaq, chaychaw kushishqa yachayarqan. Shumaq shipashpa taytanna chay (tsay) wayllukuyninkunata maakuriykur piñakurkunaq niykur ashinqinkuna hiqarinaq, chaypaq Amaruta apanaq, huk imaytsikan machaqwayta.

Paykunapiq yarqunanpaq ñushtata pillpashman tikrarachinaq, payna rumiman tukurkunaq. Nunashqa paaripa aykurqan, niykur sacha markaman yaykurqan yanapakuyta ashinanpaq. Wakin runakunawan kutimurqan, ichanqa (itsanqa) Cunyacgtaqa manana tarirqannatsu. Huk ampina, ashiyninpita utishqana huk rumipa ñawpanman hamaq mashtakaarinaq. Maa llutanta musqurqan: Cunyacgpa rimaynin niqta wiyarqan:

“Yayakunatami rumiman tikraykachimaanapaq mañakurquu,
paykuna wiyallayaamashqami, ichanqa kananqa mananami
runaman kutillaanatsu, chaynawllanachi wiñay patsapa
kakullaashaq. Qam rasunpaypa kuyamarqa huk hatun hirkaman
tikrachinaqta haqiramay, chaynawllanami imaypis warmi
kanqaykita charaakushaq (tsaraakushaq)”.

Nunashqa mañakuyninta aanirqan, chaypiqmi hatun hirkaman
tikrakaakurqan, chayraykurmi “Puñukuq ñushta” shutiwan riqiyan.

*Qichwaman tikrachi: Cervantes Julca Guerrero
"La bella durmiente" leyenda recogida en Tingo María, Huánuco*

Kimsa tuurukunapa willakuynin

Q uyaytashi uushankunata ashinaq. Michiq runa, manashi tantiyaqtsu imanawpami uushankunata uqrakaanaq. Manami yupintapis tarirqatsu. Uywata qishpiq rikaananraykur, hana hirkaman hiqarkunaq. Chunyaqshi llapan pampa rikakunaq. Allaapa qasachikurkunaq, patsaypapis utikashqa kaykaanaq, chayshi machayman puñuq yaykunaq. Warantin hunaqna yapaychi uushaata ashishaq, niq.

Pay hatiranqankunata, millwapitashi rurapakunaq, chaywanshi quñuchikuq. Machaypa kuchullanchaw, niykur kukanta chaqchanaq; chayshi, kuka willanaq, uywankunata tarinanpaqpis, mana tarinanpaqpis. Maynami patsa pasashqa kaykaanaq, michikuq runa, manchakarkunaq. Pakaranqan machaymanshi, shumaq achikyanaq. ¡Shumaqshi tsaqaq patsa wararamurqan!

Hana patsa achikyaramurqanna, chayshi manashi, quyllurkuna yupayta atinaqtsu, quyllurkuna achkashi rikakaq. Killashi, hatunkaray rikakanaq, uyruniraq shumaqshi killa rikakaq. Patsa wararamunqanpita llapanshi rikakanaq.

Michikuq runa, maynashi mayarayashqa. Llapantashi yarpachakuq, chaypitanashi, mayanaq tuuru qapachakunqanta, chayshi manchariypa niraq mayanaq, chayta mayarshi, michikuq runa, mancharillawanshi kutirqun. Uraman rikaarinaq, chayshi manchakaanaq. Manashi yanqallatsu manchakuynin karqan. Hana patsashi, allaapa achikyaramuyarqun, chaynaw kaykaptinna, hatunkaray yuraq tuuru rikakamunaq; qaranshi, chillapyaq chillapyaanaq. Chayshi amata chillapyaanaq. Hatunkaray, yuraq turushi, shillunwan, pampata ashpinaq, huyupashi qapachakuq tuuruqa, manchariypa niraqshi, qapachakuynin mayakaanaq.

Raatullaman rikakarkamun qarwash niraq tuuru, niykur yuraq tuuruwan rikanakarirqan, chaypita ishkan tuurukuna muyunakarirqarin, chayllaman charinakarirqan mana kachanakuypa; ñawinkunapis chillapyaykanqankama, ishkanmi waqranakurirqan, waqrankuna kuchillu niraq kaykarqan.

Chaynaw kaykarqariq tuurukuna waqranakushqanpita llapan kallpanwan, utikashqa, manchakashqa, patsaypa piñashqa. Patsaypa waqranakirqarin pishikashqa ishkan tuurukunaqa, niykur yuraq tuuru qishpirqun amata qapachapur Yanamati qucha uranpa, chay Yanamati quchaman chaykurqan, yuraq tuuru machayman yaykurqun.

Kananmi chay marka Qullqihirka markami kan Qarwash niraq tuuru kikillan kaykashqa pampapa chawpinchaw patsaypa piñashqa, pampatapis ashpiyar, muyurir muyurir, huk kaq tuuruta llallinganpita.

Manaraqpis patsa pasashqa kaykaptin, rikakarkamun hatunkaray, patsaypa wira tuuru. Kay tuurupa qaranmi chillapyaq chillapyan, tuuruqa rikakaq patsaypa yana, chakay niraq yananawraq qaranpis. Huk kaq qarwash niraq tuuru rikaykurqa hananman aywarqun waqran. Ishkan tuurukuna waqranakur llapan kallpanwan mana kachanakuyqa. Waqrankuna mayakaq pashtaq. Yana tuuruqa rikakarkamurqun patsaypa yawartashqa, mana alli, niykur qishpirqun, yarqunqanpita machayman yaykurqun, chaychawmi kanan sharkachipakushqa Quyllarisquizqa marka.

Qarwash tuuru llallirqun ishkay turukunata, chaymi llapan kallpanwan qapachakurqun manchakaypa niraq. Qapachakuynin mayakarqun karuta, niykur yaykurqun machayman yarqunqanpita.

Michiq runaqa patsaypa manchakashqa kaykashqa, manami tantiyaqtsu rikanqanta. Waramuptinna kutirqun wasinta, niykur willarqun rikanqanta markamayinkunata. Killata, huyuniraq runakuna chaykarirqun pallawan, pikukunawanpis, ima aykatapis apapakamurqan aruq qallaykarinanpaq, marka runakuna, rikay rikaq manchakashqa.

Kay uli (llulla) kawashqa willakun, imanawpa yuringan mina qullqita hurqunanchikpaq, karwun hurqunan mina, Quyllarisquizga markachaw, anta mina hurqunan, Cerro de Pasco markachaw.

*Qichwaman tikrachiq: Robher Jhoel Rodriguez Malpartida
“Los tres toros” en Voces del Socavón de César Pérez Arauco.*

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son constitucionales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constatare que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

Banco del Libro

INSTITUCION EDUCATIVA:								
DEPARTAMENTO:				PROVINCIA:				
^DISTRITO:								
Año	Grado	Sección	Nombres y apellidos del alumno	Código*	Condición del libro ^			
					Recibí	Firma del Padre	Entregué	Firma del Padre

* Código = Número de orden del alumno Condición del libro:

- A = Nuevo, completo, limpio, sin deterioro.
- B = Completo, se puede borrar algunas marcas, sin deterioro.
- C = Con marcas que no salen y con deterioros subsanables.
- D = Inutilizable, requiere reposición.

¿Cómo cuido y limpio mis libros?

- Forro mi libro con plástico o papel y le coloco una etiqueta.
- Limpio mi libro con una franela.
- Uso mi libro con las manos limpias y en lugares apropiados.
- Realizo las actividades en un cuaderno u hojas de trabajo, sin rayar ni escribir en mi libro.
- Evito doblar las puntas y que se manche con líquidos o dulces.

¡Cuido los libros porque otro niño los utilizará el próximo año!

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

BANDERA NACIONAL

HIMNO NACIONAL

ESCUDO NACIONAL

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1.- Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2.- Toda persona tiene todos los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3.- Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4.- Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5.- Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6.- Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7.- Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8.- Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9.- Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10.- Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11.-

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).

2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12.- Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13.-

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.

2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso del propio, y a regresar a su país.

Artículo 14.-

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.

2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15.-

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.

2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16.-

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).

2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.

3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17.-

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.

2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18.- Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19.- Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20.-

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.

2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21.-

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.

2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.

3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22.- Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23.-

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.

2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.

3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.

4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24.-

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25.-

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez u otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.

2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26.-

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.

2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.

3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27.-

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.

2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28.- Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29.-

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).

2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.

3. Estos derechos y libertades no podrán, en ningún caso, ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30.- Nada en esta Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

“DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN
PROHIBIDA SU VENTA”